

הלכה ציונית-משיחית

הגותו הציונית-משיחית של הרב שלמה גורן והשפעותיה על פסיקותיו ההלכתיות

אביעד יחיאל הולנדר

במאמר זה אדון בהשפעות שהיו להגותו של הרב שלמה גורן על פסיקת ההלכה שלו. בראשית המאמר אתאר בקצרה את קורות חייו; לאחר מכן אציג את זיקתו ההגותית לציונות תוך הדגשת הפרשנות המשיחית שהעניק לה; בשלב השלישי אנתח פסיקות הלכתיות שלו בארבעה תחומים: תפילה, צבא ומלחמה, רפואה ויחסי הלכה ומדינה. בדבריי אדגיש את מגמתו לנסח פסקי הלכה שיתקבלו באהדה בקרב הציבור הישראלי מתוך שאיפתו שבכך תונח התשתית לקירוב עם ישראל לתורה ולאורחות חייה. להבנת, השאיפה הזאת נבעה מכמיהתו לקדם את התהליך המשיחי ולהפוך את מדינת הלאום היהודי גם למדינת הדת היהודית.

רקע ביוגרפי

הרב גורן נולד בזמברוב שבפולין בשלהי העשור השני של המאה העשרים.¹ בהיותו כבן שבע עלתה משפחתו ארצה. את שנותיהם הראשונות בארץ העבירו בני המשפחה בכפר חסידים, אבל בהמשך העתיקו את מקום מגוריהם לירושלים. הוא היה בן שנים עשרה בלבד כשהחל ללמוד בישיבת "חברון" היוקרתית, ועד מהרה היו חריצותו ובקיאותו

* מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שלי, הולנדר, דיוקנו ההלכתי. בהערות השוליים אפנה לעיונים משלימים בעבודה זו. חובה נעימה היא לי להודות לתכנית הנשיא לדוקטורנטים מצטיינים ולקרן הזיכרון לתרבות יהודית, אשר תמכו בי מבחינה כלכלית בשנות כתיבת העבודה.

1 נקטתי ניסוח מעורפל זה עקב הוויכוח בנוגע לתאריך הולדתו המדויק. יש המציינים אותו ביום כ"א בשבט תרע"ח, 3.2.1918, ראו אלפסי, קווים, עמ' 15. לפי אריה אדרעי, לעומת זאת, שנת לידתו הייתה 1917, ומקורותיו עמו. ראו אדרעי, מלחמה, עמ' 120, הערה 2.

לשם דבר.² במקביל ללימודיו בישיבה למד מדי פעם גם אצל הראי"ה קוק, ובכתביו הוא מזכיר לא אחת רעיונות ששמע ממנו בלימוד זה.³

בראשית שנות הארבעים למד הרב גורן באוניברסיטה העברית מתמטיקה, פילוסופיה כללית ולימודים קלסיים.⁴ הוא נשא לאישה את צפיה, בתו של הרב דוד כהן ("הנזיר"), ובביתם של השניים היה סליק נשק של לח"י, ובמשך זמן מסוים אף שכנה בו תחנת השידור של המחתרת.⁵ בשנת 1946 נפטר הרב עמיאל, והוצע שהרב גורן, אשר היה רק בן 28, יחליף אותו ברבנות העיר תל אביב. היוזמה לא צלחה, ואת המשרה אייש הרב איסר יהודה אונטרמן.⁶ בימים שקודם הקמת המדינה הצטרף הרב גורן לשורות הפלוגה הדתית של ארגון ההגנה בירושלים⁷ והשתתף בקרבות לכיבוש קטמון ומלחה.⁸ עם הקמת צה"ל הוא מונה לרב הצבאי הראשי בברכתם של הרבנים הראשיים, הרב יצחק הרצוג והרב בן-ציון מאיר חי עזיאל, והחל בייסוד הרבנות הצבאית. בתפקיד זה הוא נדרש להכרעות הלכתיות בתחום חדש, שכן לא הייתה אז מסורת הלכתית בנוגע

2 לפי אחד הסיפורים, כשהיה בן 17 נכנס לחדרו של הרב איסר זלמן מלצר, וזה האחרון קם לכבודו. ראו Freedman, Goren, p. 198.

3 כך למשל, במאמר העוסק באהבת ישראל הוא דן בשנאת הרשעים ומזכיר דברים ש"גילה לי גאון ישראל וקדושו מרן הראי"ה קוק זצ"ל לפני עשרים שנה". ראו גורן, אהבת ישראל, עמ' 12. בדומה לכך, בדיון משנת תשכ"א על מהותו של חג הסוכות כתב הרב גורן: "ושמעתי לפני כ"ז שנה הסבר יפה מפיו קדשו של גאון ישראל והדרו, מרן הראי"ה קוק זצ"ל" (הנ"ל, האוניברסליות, עמ' 11. הופיע גם אצל גורן, תורת המועדים, עמ' 123; המאמר כולו מופיע בעמ' 114-124), ויש עוד דוגמאות ואין טעם לפרטן.

4 לימודים אלה באו לידי ביטוי בעיוניו ההלכתיים. כך לדוגמה, כשנשאל בנוגע להסתמכותו על ספר חשמונאים (גורן, משיב מלחמה, עמ' רצז-רצח). השואל תמה על כך שבדיון קודם המסקנה הייתה שישנה חובה להתפלל ולתקוע בחצוצרה קודם היציאה לקרב, ואילו בספר חשמונאים נכתב שהללו תקעו בשופרות. בתשובתו מסביר הרב גורן שהתרגום של ספר חשמונאים לעברית לוקה בחסר, ושתרגום נכון יותר של הטקסט המקורי הוא חצוצרות ולא שופרות. עם זאת, על פי רוב, בקיאותו בתחום ידע זה הוגבלה לשלב העיוני ולא באה לידי ביטוי בפסיקה למעשה. ראו בהרחבה הולנדר, דיוקנו ההלכתי, פרק ב.

5 מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 85; אלפסי, קווים, עמ' 16.

6 אלפסי, שם.

7 הרב גורן שירת בפלוגה הדתית הראשונה, שהוקמה בעידודו. ראו אלתר ולנר, הפלוגות הדתיות, עמ' 193.

8 מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 85. ראו גם מכתב שכתב הרב גורן לוועדה לבדיקת חיול ביום ט' בשבט תש"ל, 16.1.1970. המכתב נמצא באוסף משפחת גורן, קלסר הרב הראשי לצה"ל 69-70 (המסמך נושא את הכיתוב, רבנות צבאית ראשית, תיק אישי – 4892). בהזדמנות זו אני מבקש להודות מקרב לב למשפחתו של הרב גורן, שהעמידה את אוסף כתביו לרשותי.

להלכות צבא. הפסיקה בעניין הייתה רגישה משום שמחד גיסא היה צורך למצוא את הדרכים שיאפשרו את אורח החיים הצבאי, ומאידך גיסא היה על הפסיקה לעמוד מול ביקורת הרבנים האזרחיים. הרב גורן נשא משרה זו בגאון ומשנתקל מדי פעם בהתנגדות מצד הפיקוד הצבאי או מצד הממונים עליו, איים בהתפטרות.⁹ לאחר 23 שנות שירות בתפקיד הרב הראשי לצה"ל, שכללו גם תפקיד בולט במהלך מלחמת ששת הימים, עזב הרב גורן את הצבא ושימש רב ראשי לתל אביב. כהונתו בתפקיד זה לא נמשכה זמן רב, וכעבור זמן קצר, בשלהי 1972, נבחר למשרת הרב הראשי האשכנזי לצד הראשון לציון הרב עובדיה יוסף. כהונתם של השניים, שהייתה רוויה מחלוקות, הסתיימה על פי חוק ב-1983. לאחר פרישתו המשיך הרב גורן לפרסם חוות דעת הלכתיות בנושאים שהעסיקו את הציבוריות הישראלית, ופעמים רבות היו עמדותיו חלוקות על העמדות הרשמיות שהציגה הרבנות הראשית.¹⁰ בראשית שנות התשעים, ובמיוחד על רקע הסכמי אוסלו, הביע הרב גורן אכזבה מהתנהלותה המדינית של ממשלת ישראל וקרא לחיילים לסרב לפקודה המורה לפנות יהודים מביתם.¹¹ לצד עמדותיו הניציות בנוגע לשטחי יהודה ושומרון היה הרב גורן פתוח למשא ומתן עם סוריה, הכולל ויתורים על שטחי רמת הגולן, ואף ראה בהם צעד מבורך מבחינה מוסרית וביטחונית כאחת.¹²

- 9 איומי ההתפטרות החוזרים ונשנים הביאו את הרמטכ"ל דאז, רב-אלוף יעקב דורי, לנזוף ברב גורן. במכתב משלהי יולי 1949 הוא כתב: "אין מתפטרים בצבא כשעומדים בפני קשיים. זה כמה פעמים הודעת על התפטרותך. והיות וההתפטרות אינה עשויה לתקן דברים, אין היא הולמת נוהג צבאי כלל ועיקר" (אוסף משפחת גורן, קלסר הרב הראשי לצה"ל '49). המסמך נושא את הכיתוב, מטכ"ל ד/337/0.
- 10 כך לדוגמה, בנוגע למפקד האוכלוסין (גורן, תורת המדינה, עמ' 298-317), למעמדם ההלכתי של העולים מאתיופיה (שם, עמ' 172-207) ולהוראתו המתירה כניסה לאזורים שונים בהר הבית, שלוותה בארגון כנס רבנים (שרגאי, הר המריבה, עמ' 69-70), ועוד.
- 11 בעניין זה אדון בהרחבה בהמשך.
- 12 הרב גורן פרסם את חוות דעתו על כך שהגולן אינו חלק מארץ ישראל בשנת 1991. ראו גורן, הגולן. לאחר שהואשם בכך שדעתו נועדה להצדיק את עמדותיהם של פוליטיקאים הוא פרסם הבהרה נוספת במאמרו גורן, תשובה לנבוכים. עוד על עמדתו בנושא אפשר ללמוד ממכתב אישי שכתב ליצחק רבין בזמן שכיחן כראש ממשלה, אשר בו הצביע על כך שללא סוריה יאבד החיזבאללה בלבנון את כוחו, ואף טרור המתאבדים האיראנים ייחלש. לצד השיקול הביטחוני טען הרב גורן שמאחר שהגולן אינו חלק מארץ ישראל, ההתיישבות בו באה בזכות הכוח ולא מכוח הזכות, ובשל כך היא נעדרת צידוק מוסרי. המכתב נמצא באוסף משפחת גורן, תיקייה: "מברקים ותכתובת קצרה", ודנתי בו תוך הבאת ציטוטים, במבוא לעבודתי הולנדר, דיוקנו ההלכתי.

מסכת חייו של הרב גורן הגיעה לקצה עם פטירתו בליל שבת כ"ד בחשוון תשנ"ה, בהיותו בן 77.

רקע מחקרי

עובדה מעניינת היא שעל אף התפקידים המשמעותיים שמילא הרב גורן, עד לשנים האחרונות נכתבו בעולם הרבני מעט מאמרים בלבד על אודות משנתו ההלכתית, וגם בספרות המחקר ההתייחסות אליו ספורדית. ספרו של שלום פרידמן¹³ על אודות הרב גורן אמנם מלא בנתונים ביוגרפיים מעניינים, אולם רק פרק אחד בו מוקדש לבחינת פסקים של הרב גורן, ואף הוא מתמקד בתוצאות הפסקים ולא בשיטת הפסיקה ומאפייניה.¹⁴ הרב מנחם הכהן, שהיה מקורב מאוד לרב גורן וערך את גיליונות מחנייים של הרבנות הצבאית במשך שנים, חיבר מאמר קצר ותמציתי אשר בו הציג קווים עיקריים בפסיקת ההלכה של הרב גורן. הכהן סבור שחינוכו של הרב גורן בכפר חסידים ולימודו הישיבתי בישיבת "חברון" השפיעו עמוקות על פסיקתו,¹⁵ ושחלקים מכתביתו ההלכתית נועדו לריצוי עמיתיו, שהיו רחוקים מבחינה רעיונית מעמדותיו בנוגע למדינת ישראל.¹⁶ נקודה נוספת שהכהן מדגיש היא שהרב גורן שאף להוכיח שההלכה מסוגלת להתמודד עם המציאות המתחדשת. לציון מיוחד ראוי מאמרו של הרב שאר-ישוב כהן, גיסו של הרב גורן. במאמר זה מוצג הרב גורן כמי שלא נרתע מחידוש חידושים משמעותיים גם במחיר מחלוקות עם גדולי הפוסקים,¹⁷ וכבעל זיקה מיוחדת לתלמוד הירושלמי.¹⁸

בשדה המחקרי פרץ את הסכר אריה אדרעי, שהקדיש כמה מאמרים לעיון במשנתו של הרב גורן. אדרעי בחן היבטים שונים בפסיקתו של הרב גורן, וכאן ראוי לשים לב למפנה שחל בראייתו את השפעת הגוון המשיחי של תפיסת הרב גורן על פסיקתו ההלכתית. במאמר מוקדם טען אדרעי שעמדותיו של הרב גורן בדבר משיחיותה של מדינת ישראל לא השפיעו על תוכן פסיקותיו אלא רק על בחירת השאלות ההלכתיות שבהן עסק,¹⁹ אולם במאמר מאוחר יותר ציין כמה עניינים שמהם עולה שגם

Freedman, Goren 13

Freedman, שם, עמ' 184-188. 14

מנחם הכהן, משיב מלחמה, עמ' ד. 15

מנחם הכהן, שם, עמ' ד-ה. 16

שאר-ישוב כהן, גאון התורה, עמ' 25-26. 17

שאר-ישוב כהן, שם, עמ' 33-45. 18

ראו דבריו: "השקפת עולם זו לא השפיעה על תוכן הפסיקות שלו, היא רק סיפקה לו את המניע לעסוק בתחום זה ובמימושו בפועל" (Edrei, Divine Spirit, pp. 296-297).

מסקנותיו ההלכתיות של הרב גורן הושפעו מתפיסתו הציונית,²⁰ ואולי אף מגישתו המשיחית.²¹

כאמור, העיסוק המחקרי ברב גורן גובר, ואפשר להצביע על מקורות נוספים המטילים אור על משנתו ההלכתית. את פסיקתו בנוגע לעגונות הצוללת "דקר" ניתח אריאל פיקאר, שטען שעיקר ההכרעה היה על סמך אומדן דעת, ושהאסמכתאות מן הספרות ההלכתית נבעו מצרכים חברתיים ופוליטיים שהצטרפו לצורך פסיכולוגי להישען על סמכות על-אנושית בסוגיה רגישה זו.²² לענייננו כאן חשובים יותר לציון מקורות הטוענים לקשר בין עמדותיו התאולוגיות והאידיאולוגיות של הרב גורן לבין פעילותו כפוסק הלכה; דוד ענקי סקר את הספר תורת המדינה, והוא ממקם את הרב גורן בזרם הציוני-דתי המתון. לדעתו, פסקיו בעניין שלמות הארץ והחזרת שטחים משקפים עמדה זו;²³ במסגרת עבודה מקיפה על סוגיית הגיור בישראל הציג נתנאל פישר את פעילותו הענפה של הרב גורן בתחום הגיור.²⁴ בתוך כך הוא גם הסביר את גישתו המקלה של הרב גורן בנוגע לגיור חברי קיבוצים כמושפעת מהערכתו את תרומתם למפעל הציוני ולתקוותו שיפעלו לקירוב שאר בני הקיבוצים לשמירת מצוות;²⁵ בקובץ זה מתפרסם מאמרו של חיים א' וקסמן, אשר בו הוא עומד על כך שהרב גורן שלל את ראיית המדינה כאתחלתא דגאולה משום שסבר שהקמתה היא שלב מתקדם יותר בגאולת ישראל ובביאת המשיח. במאמרו מצביע וקסמן על כמה ביטויים הלכתיים לגישתו הציונית של הרב גורן, ולדידו, אחד המשמעותיים ביותר הוא עיסוקו של הרב גורן בריבונות הישראלית מבחינה הלכתית;²⁶ שפרה מישלוב עמדה על תמורות במשמעות הדתית של מדינת ישראל בהגותו של הרב גורן והדגימה את השפעת עמדותיו התאולוגיות על פסיקתו בעניין צביון ואופן חגיגת יום העצמאות ויום ירושלים.²⁷

20	אדרעי, מלחמה, עמ' 140-143.
21	אדרעי, שם, עמ' 147, הערה 93.
22	פיקאר, אחרית דבר, עמ' 112.
23	ענקי, גאולה, עמ' 103-104. יצוין שענקי אינו דן במהלכים הפנימיים שבמאמריו של הרב גורן אלא מסתפק בהתייחסות למסקנותיו.
24	נתנאל פישר, מדיניות הגיור, עמ' 165 ואילך.
25	נתנאל פישר, שם, עמ' 202-204.
26	אני מודה לפרופ' חיים וקסמן על שסיפק לי טיוטה של מאמרו והעשירני בתובנותיו.
27	מישלוב, השקפתו. עיונים נוספים בדרכו של הרב גורן ובמעמדו בחברה נמצאים בעבודת הדוקטור של מישלוב, בעין הסערה.

במאמרי אבקש להוסיף להבנת גישתו המשיחית של הרב גורן, ומתוך בחינת המהלכים הפרשניים שהציע וההכרעות שנקט, להגיע להבנה בהירה יותר של אופני השפעת הגותו על פסיקת ההלכה שלו.²⁸

גישתו המשיחית של הרב גורן

כידוע, כשם שהציונות הכללית נחלקה בשאלה אם הציונות היא רק בבחינת "מקלט בטוח" או שמא היא נושאת גם ייעוד רוחני כך התלבטו גם ההוגים הציונים-דתיים בשאלה אם מעלת התנועה הלאומית מסתכמת בכך שהיא מצילה יהודים מרדיפת אויביהם, "ציונות של הצלה", או שמא יש לה גם תפקיד בקידום הגאולה ובהבאת המשיח.²⁹

בכתביו של הרב גורן אנו מוצאים התבטאויות המלמדות על ראיית הציונות כתנועה משיחית. כך לדוגמה, בדבריו המופיעים בחוברת של הרבנות הצבאית שנדפסה בשנת 1956 הגדיר את ייחודו של צבא ישראל כך:

לא כיתר צבאות העולם צבאנו, ולא כחילי אומות העולם חילי ישראל. כוחנו בעליונותנו הרוחנית, עצמתנו באמונתנו האיתנה כי ה' צבאות עמנו משגב לנו [...] עלינו הוטלה השליחות העולמית הקדושה לסלול את הדרך לקראת הגשמת חזון אחרית הימים של נביאי ישראל. חיבים אנו להתקדש לקראת מטרה נעלה ועילאית זו.³⁰

28 במסגרת מאמר זה אדון בהשפעה התאולוגיה על ההליך הפסיקתי ולא אוכל לדון במרכיבים בתפיסתו של הרב גורן הממתנים את כוחם של שיקולים תאולוגיים ואידאולוגיים על פסיקת ההלכה. בעניין זה הרחבתי בפרק ח של עבודתי הולנדר, דיוקנו ההלכתי.

29 דב שוורץ אמנם הראה באופן משכנע שהחלוקה המקובלת בין זרם משיחי לזרם שאינו משיחי אינה מדויקת, ולדעתו: "המניע המשיחי, המסתמך על פרשנות משיחית עקיבה למאורעות האקטואליים, עומד ביסוד ההגות הציונית הדתית [...] ההבדל בין ההוגים נעוץ במידת הבלטתו או דחיקתו של המוטיב המשיחי" (שוורץ, הציונות הדתית, עמ' 131). בכל זאת נראה שגם לדבריו יש להבחין בין מי שמוקד התייחסותו נמצא בתחום הֶרָאֵל-פּוֹלִיטִי של ההווה לבין אלו שמוקד עניינם בקירוב העתיד המשיחי. הרב גורן, כפי שאראה בהמשך, משתייך בבירור לקבוצה השנייה.

30 גורן, דבר הרב, עמ' 5 (ההדגשה שלי). ציטוטים דומים נמצאים במאמרו של אדרעי, מלחמה, עמ' 144. אדרעי עצמו מציין שם, הערה 82, שהביטוי "צה"ל כמכשיר להגשמת חזון הגאולה" מופיע רבות בכתבי הרב גורן.

בעיני הרב גורן, הפעילות הציונית, שהמלחמות הן חלק אינטגרלי ממנה, היא חלק מתהליך משיחי כולל. אמנם המדינה איננה הגאולה עצמה, אבל היא "סוללת" את הדרך לגאולה. במכתב לבן-גוריון מ-1953, אשר בו ביקש לשכנעו לא לממש את תכניתו לפרוש מהנהגת המדינה, כתב הרב גורן בין היתר כך: "ראש שבטי ישראל אתה, וימשחך ה' לנגיד על ישראל, וישלחך ה' בדרך ויאמר לך והושעת את ישראל", והוסיף: "ואם כי טרם עלינו על דרך הגאולה האמיתית, עוד חזון למועד, כי בודאי חיים אנו בתקופה המשיחית הנכספת".³¹

לפי הבנת הרב גורן, את המדינה הקיימת יש להחשיב כ"מדינה שבדרך למשיח". המהלך הציוני-מדיני חשוב ביותר משום שמכוחו יש הגנה ליהודים, ויהודים שבים לארץ מכורתם, אולם חשיבות יתרה נודעת להישגים אלה רק כחלק ממימוש היעדים שאמור המשיח להגשים. המדינה הצעירה טעונה פוטנציאל משיחי, ועל מנהיגיה מוטלת החובה להוציאו מן הכוח אל הפועל.

לדידו, הבחירה בדרך התורה מחייבת יצירת חוק מדינה התואם את ההלכה. במאמר שפורסם בשנת תשכ"ד עסק הרב גורן ביחסי ההלכה והחוק הישראלי. הוא הבהיר בו שחקיקה דתית הנשענת על לחצים פוליטיים אינה רצויה. לדעתו, היעד הוא חינוך העם עד שיבקש בעצמו את החפיפה בין החוק המדיני וההלכה. רק בכינון חוקי המדינה על אדני ההלכה יש כדי הצדקת ראיית המדינה כצעד אל הגאולה השלמה.³² לפיו, למרות כל הערך שאפשר לייחס למפעל הציוני מבחינה לאומית, רק אימוץ דרכי התורה והנביאים יביא לגאולה השלמה.³³ במאמר שפרסם באותן שנים, אשר בו, לאחר שהוכיח שמבחינה הלכתית אין מניעה להקים מדינה קודם ביאת המשיח, הבהיר:

אלא שכל מדינה כזאת יכולה בסופו של דבר, ע"י התקדמות ותכנון מושלם על-פי התורה להיות שלב ראשוני מכריע להגשמת החזון המשיחי של נביאי ישראל, בתקופה המשיחית. הדבר תלוי בהתנהגותה ובאורח

31 אוסף משפחת גורן, קלסר הרב הראשי 49' (המסמך נושא את הכיתוב: מטכ"ל/ הרבנות הצבאית/ תיק/ ר/ נובמבר 1953, כסלו תשי"ד). על היחסים בין הרב גורן לבן-גוריון ראו צמרת, שלמה ודוד. מבט נוסף על יחסי השניים נמצא במאמר מישלוב, ידידי.

32 גורן, דת ומדינה, עמ' 82.

33 על ראייתו של הרב גורן את משיחיותה של המדינה כפוטנציאל שמימושו מוטל בספק עמד גם ענקי, גאולה, עמ' 102, 105.

חייה של המדינה וראשיה, ובהצלחותיה בקביעת המשימות הלאומיות הדתיות.³⁴

יש לשים לב לכך שמעייניו של הרב גורן לא היו נתונים אך ורק להשפעה על המערכת המדינית והחקיקה; שאיפתו הייתה להשפיע על הפרטים במדינה, האזרחים, ולקרובם לקיום אורח חיים התואם את המסורת ההלכתית.³⁵ לדידו, אחדות האומה חשובה בשל היותה מכשיר לקירוב העם למימוש החזון המשיחי השלם, הכולל קיום אורח חיים דתי. עמדותיו אלה באו לידי ביטוי יפה במכתב שכתב בראשית אייר תש"ך אל הרב אלימלך בר-שאול, רבה הראשי של רחובות. במכתב פירט הרב גורן את תפקידי רועיו הרוחניים של העם:

[...] חייב להעשות מאמץ עליון לא רק לעבר הנוער הדתי, הנמצא במסגרת שלנו, ונתון במדת מה תחת השפעתנו, אלא בעיקר לעבר הנוער הלא-דתי שביחס אליו מאמין אנכי באמונה שלמה שאם נמצא את הגישה הנכונה, ונדע איך להתנהג בעצמנו ע"מ [על מנת] לתת דוגמה אישית למסירות נפש בעד הערכים המקודשים שלנו ולהביע את הנושא שלנו בצורה הולמת ומתקבלת ע"י דור צעיר ותמים שטרם גבש את דרכו, נצליח בע"ה לקרבו לתורה ולאמונה במדה שלא תשוער.³⁶

דוגמה נוספת לתפיסתו המשיחית של הרב גורן אפשר לראות בהתנגדותו לראייה השגורה של מדינת ישראל כאתחלתא דגאולה. לשיטתו, הביטוי "אתחלתא דגאולה" מתייחס לצרות ולמלחמות שקודם הגאולה, ולפיכך אינו תואם את השלב שאחרי הקמת המדינה. אמנם כן, יכול הוא להתייחס לשואה, ואולי אף למלחמת העצמאות, אבל לאחר שקמה מדינה ריבונית, שוב אין לדבר על אתחלתא דגאולה.³⁷

גישתו המשיחית של הרב גורן המשיכה להתקיים גם בראשית שנות התשעים אל מול התקדמות התהליך המדיני עם יאסר ערפאת וארגון אש"ף. בתשובה לוועד רבני

34 שב"א, המדינה, עמ' 5. שם אביו של הרב גורן היה אברהם, ושב"א הם ראשי תיבות של "שלמה בן אברהם". הרב גורן השתמש בקיצור זה כשם עט לחלק ממאמריו.

35 דוגמאות להשפעת השאיפה ל"קירוב רחוקים" על פסיקותיו של הרב גורן לשואלים פרטיים נמצאות ונדונות בעבודתי הולנדר, דיוקנו ההלכתי, פרק י.

36 אוסף משפחת גורן, תיקייה: "התכתבויות עם גדולי ישראל". המכתב נושא את הכיתוב: הרבנות הצבאית, ר/2000 849, והוא מיום ח' באייר תש"ך, 5.5.1960 (ההדגשות שלי).

37 אורי, שיחה, עמ' 110. כך הבין גם מנחם הכהן, משיב מלחמה, עמ' ד.

יש"ע, אשר בה התייחס לשאלת אופי ההתנגדות לפינוי יישובים על ידי צה"ל, הבהיר הרב גורן שלפי דעתו על המשיח להגשים שישה יעדים שמתוכם הגשימה מדינת ישראל שלושה: השגת ריבונות יהודית על ארץ ישראל, קיבוץ גלויות והקמת שלטון יהודי. לפי דעתו, המתבונן בקורות העם היהודי מאז עליית הציונות מוכרח להודות בכך "שהשגחה עליונה כופה עלינו את המאורעות, וכולן מכוונות להגשמת החזון של הגאולה השלישית".³⁸ מכאן הגיע למסקנה מעניינת ביותר: "אני חדור אמונה פנימית שכל אשר נעשה או שלא נעשה בארצנו הקדושה, מן השמים יסבבו הדברים לטובה ולברכה וימנעו את הסגרת שטחי ארץ ישראל המקודשים לנוכרים. כל תכניות הויתורים והפשרות המכוונות לארץ ישראל המקודשת יעלו בתוהו".³⁹

תפיסת המדינה החילונית כמדינה שבדרך לגאולה השלמה וביאת המשיח הייתה יכולה להתקיים בנוחות יחסית רק כל זמן שהמדינה הייתה גורם חיובי ובונה דרך לחזון השלום. כל זמן שהמפעל הציוני חיזק את הזהות היהודית והעצים את הקשר בין עם ישראל לארץ ישראל אפשר היה להתייחס אליו כאל כולל לפחות שניים משלושת הקדקודים של המשולש "עם ישראל בארץ ישראל על פי תורת ישראל". אולם משעה שהמדינה נוטה לכיוון המפריד בין העם לארצו כחלק מהסכמי שלום עם עמי האזור, הפרויקט הציוני מתרחק מהחזון המשיחי וערכו מוטל בספק.

במשך הזמן נפגע ביטחוננו העצמי של הרב גורן בדבר משיחיותה של המדינה, בייחוד עקב חתימת ממשלת ישראל בראשות יצחק רבין על הסכמי אוסלו. ביטוי ברור לשינוי זה בעמדתו נמצא בקטע שהוסיף לתשובה האמורה לוועד רבני יש"ע כששיבצה בספרו תורת המדינה:

כל זה נכתב לפני האסון שהנחיתה עלינו לאחרונה ממשלת רבין, שעשתה הסכם עם רב המרצחים בעולם כדי להסגיר לערבים את יהודה שומרון ורצועת עזה, בלי לקבל כל תמורה עבור זה. אדרבה מאז התחלת הסכם השלום כביכול, התגברה נגדנו האינתיפדה, ודמם של ישראל נשפך כמים. אין זה אלא עיוורון החושים, או אבדן הדרך הממלכתית של הממשלה, שרצה ריצת אמוק למסור את א"י בידי הערבים, מבלי שהם יפסיקו לרגע קט את הטרור ושפיכות דמים של עם ישראל. כל השגינו במלחמת ששת הימים הולך ונשמט מתחת ידינו, ולבסוף נגיע למצב ההתחלתי של מדינת ישראל. הערבים יכריזו על הקמת מדינה פלשתינאית עצמאית,

38 גורן, תורת המדינה, עמ' 133-134.

39 גורן, שם, עמ' 134.

ותחת מסווה של שלום עם רב המרצחים יתגבר הטרור נגדנו, ובמיוחד נגד היישובים היהודים ביש"ע, עד שלבסוף תפרוץ מלחמה בינינו לבין המדינה הפלשתינאית שתקום. המצב מזעזע כל בר שכל, ואנו אין לנו אלא להישען על אבינו שבשמים.⁴⁰

אין זה המקום לדון בכל דברי הרב גורן בקטע זה, ודי להדגיש את חרדתו מכך שההישגים הטריטוריאליים של מלחמת ששת הימים יאבדו. לפי תפיסתו, החזרת שטחי ארץ ישראל לידי העם היהודי היא אחת ממטלות המדינה המשיחית, ובהחזרת השטחים יש משום נסיגה משמעותית בתהליך כולו.

אני מבקש להסב את תשומת הלב לחתימתה של פסקה זו, שלכאורה אומרת כולה ייאוש.⁴¹ אין להקל בכך ראש, שהרי בתפקידיו השונים נהג הרב גורן להסביר שהפסיביות היא תכונה גלותית, ולעומתה האקטיביות היא תכונה גאולתית.⁴² והנה, הרב גורן נסוג מעמדה אקטיבית אל עמדה פסיבית, ובכך אפשר לזהות כרסום באמונתו שמדינת ישראל היא חלק מן התהליך המשיחי. לטעמי, נסיגה זו אינה מן הדרך האקטיבית בכללה אלא רק מזיהוי מדינת ישראל הקונקרטי עם התהליך המשיחי. לשון אחר, בהגותו של הרב גורן לא התחוללה תמורה משמעותית; הערכת המציאות שלו עברה שינוי משמעותי. אם בעבר היה משוכנע בכך שמדינת ישראל הראלית היא הבסיס למדינתו של המלך המשיח, כעת הוטל ספק בכך.

שברון הרוח של הרב גורן באותם ימים בא לידי ביטוי חריף בריאיון שהעניק לקראת יום העצמאות של שנת 1994. לאחר שכינה את יאסר ערפאת "היטלר של המזרח התיכון" והתייחס לתהליך המדיני כאל "תהליך הרס עצמי" שאלה אותו המראינת: "אילו יכולת לראות ביום הגדול שבו נכבשה ירושלים ובו פרצת לעבר הכותל המערבי, את ישראל '94 – האם היית עדיין תוקע בשופר באותה התלהבות?". תשובתו של הרב גורן הייתה חדה וחריפה: "אילו הייתי רואה אז, כשתקעתי בשופר ליד הכותל ב-67'

40 גורן, שם.

41 עשר תשובות של הרב גורן מובאות אצל הרב אליעזר מלמד, פניני הלכה, עמ' 219-293. בהערותיו של הרב מלמד לדברי הרב גורן, שם, עמ' 251, הערה 8, הוא מעיד שהרב גורן

התבטא כמה פעמים שהביטוי "אין לנו על מי להישען וכו'" מתייחס דווקא לעת פורענות. 42 מכוח תפיסה זו ראה הרב גורן בפעילות הצבאית עבודת קודש המעבירה את ישראל מגלות לגאולה. ראו גרינבלום, כוח וגבורה, עמ' 115-121. לדעת גרינבלום, "לצידו של הרב צבי יהודה קוק, הרב גורן הוא החשוב שברבני הציונות הדתית המשפיע על הדומיננטיות של העמדה המשיחית-אקטיביסטית" (שם, עמ' 115).

לאן עתידה המדינה להגיע כעבור עשרים ושבע שנים, הייתי קורע קריעה בבגדי – ולא תוקע תקיעה גדולה. הייתי מתיישב על אבני הרחבה שליד הכותל – ואומר קינות".⁴³ לסיכום, תפיסתו המשיחית של הרב גורן היא תפיסה תהליכית שלפיה הגאולה מורכבת משלבים רבים, שבסופם ביאת המשיח. בשנות החמישים הוא הביע נחרצות את העמדה שלפיה מדינת ישראל הראלית היא שלב בתהליך הגאולה המשיחית, שלב המאוחר לאתחלתא דגאולה. עם זאת הוא סבר שממוש הפוטנציאל הגלום במדינה תלוי ב"חזרתה בתשובה", ולפיכך משיחיותה מוטלת בספק. תפיסה זו היא תפיסה דינמית שלפיה בכל רגע נתון יש לדון מחדש אם המדינה "בדרך הנכונה" אם לאו. לפי תפיסה זו, כל החלטה מקרבת או מרחיקה את המדינה ממוש הפוטנציאל המשיחי שלה, אלא שבשל מורכבות חיי המדינה אי-אפשר להציג הגדרה בינרית, מדינה משיחית או לא, ויש להתייחס למנעד שלם של התייחסויות למדינה ככזו המעורבת באורות ובמחשכים בו בזמן. לתפיסה הספקנית של משיחיות המדינה ישנה השלכה חשובה נוספת: ככל שיתרחק הציבור במדינת ישראל משמירת מצוות כך תהיה המדינה משיחית פחות, ולהפך. כלומר, על המבקש לממש את הפוטנציאל המשיחי הגלום במדינה מוטלת החובה למנוע ריחוק ולעודד קירוב בין הציבוריות הישראלית להלכה. כשתובנה זו בידינו נעבור לבחינת תחומים שונים שבהם, לטעמי, הושפעה פסיקתו של הרב גורן משאיפתו להקהות את הקונפליקטים בין ההלכה למדינה כחלק מהגשמת היעד הנכסף של החזרת עם ישראל בתשובה והבאת המשיח.

השקפה ופסיקת הלכה

בחלק זה של המאמר אבקש להציג השפעות שונות של תפיסת הרב גורן על פסיקותיו ההלכתיות. רוב הדוגמאות שאביא יהיו משלושת תחומי העיסוק העיקריים שלו: הלכות צבא, הלכה ורפואה, והלכה ומדינה. עם זאת, בשל אופיו האקספרסיבי של עולם התפילה אקדים ואדון בשתיים מהוראותיו ההלכתיות בתחום זה, שבהן יש בעיניי כדי לשקף את תפיסתו הציונית-משיחית.

ודוק: אפשר לטעון שלחלק מהפסיקות יכולים היו להסכים גם רבנים שאינם ציונים ואפשר גם לטעון שהעיון ההלכתי הוא שחידד את השקפת העולם, ולא ההפך. מכל מקום, אינני בטוח שההשפעה חד-כיוונית, וסביר יותר להניח שישנם יחסי גומלין בין השקפת העולם והעיון ההלכתי. יתר על כן, ריבוי הפסיקות התואמות את השקפותיו של הרב גורן מעיד על מגמה, ומהצהרות שונות שלו, שאת חלקן אציג בהמשך, אפשר

לקבוע בבטחה שלהשקפת עולמו היה מקום משמעותי בבחירת הפתרון ההלכתי לבעיות שעמדו לפניו.⁴⁴

הלכות תפילה כשיקוף להגותו הציונית-משיחית של הרב גורן

אמירת הלל וברכת שהחיינו ביום העצמאות

במאמר המתפרסם בקובץ זה ובוחר את השפעת עמדותיהם האידאולוגיות של פוסקים ציונים על פסיקתם מתייחס חיים א' וקסמן לפסיקתו של הרב גורן בנוגע לעיצוב הנהגים ההלכתיים של יום העצמאות. וקסמן מפנה את תשומת הלב לכך שבפסיקתו זו התבטא הרב גורן במפורש בנוגע ליחס בין עמדותיו האידאולוגיות של פוסק לבין הכרעותיו ההלכתיות. אכן, בפתיחת דיונו בנושא הוא הבהיר:

יותר מאשר בכל שאלה הלכתית אחרת, תלוי הפתרון בשאלה זו, בגישה הכוללת לנושא העיקרי שלנו, והיא מקומה של המדינה במערכת יעודי הנביאים. בזה תלויה ראשיתה, עיקרה וסופה של הבעיה, ולאורה מכוון הבירור ההלכתי הזה. כי אם ההנחה היא שמדינת ישראל שקמה בשנת תש"ח משתבצת בשרשרת התקופתית של גאולת ישראל העתידה, מהוה שלב בחזון אחרית הימים, ומופיעה כ"אתחלתא דגאולה" בחתירותיה לקראת הגשמתן ומלוי חלק מהמשימות המשיחיות שלה, כגון כיבוש הארץ וקיבוץ גלויות, אזי תשתנה כל הגישה ההלכתית גם בדיון על יום העצמאות.⁴⁵

בהמשך הדיון הוא שב וקבע: "ההכרעה בשאלה זו אינה תלויה אך ורק בניתוח הלכתי טהור ובפיענוח המקורות השונים בנושא זה, כי אם בהשקפה הכללית על מעמדה של

44 להבנתי, הרב גורן סבר שלבעיה הלכתית נתונה ישנם פתרונות הלכתיים שונים ושתפקידו של הפוסק הוא להתאים את הסיטואציה ההיסטורית לפתרון ההלכתי הראוי לה. לפי תפיסה זו, המוסכמות ההלכתיות שנוצרו בתנאים היסטוריים שונים מאבדות מתוקפן אל מול המציאות החדשה, ולכן יש לתפיסה כזאת משמעות עצומה בכל הנוגע לאפשרויות הפיתוח והחידוש ההלכתי אל מול שינויים מציאותיים בכלל ואל מול התחדשותה של מדינה יהודית בפרט. ביסוס הבנתי זו את תפיסת הרב גורן נמצא לאורך עבודתי הולנדר, דיוקנו ההלכתי, ומסוכמת בפרק החותם אותה.

45 גורן, תורת המועדים, עמ' 610.

המדינה בתקופה זו".⁴⁶ בהתייחסו למובאה זו טוען וקסמן שאין לצמצם את האמור כאן לעניין תפילות יום העצמאות בלבד אלא יש לראות בה אבן הראשה לכלל תפיסתו של הרב גורן בנוגע להלכות מדינה. אני מקבל את פרשנותו המרחיבה של וקסמן, ולטעמי יש להרחיב את מובנה של הצהרת הרב גורן אף יותר. בקבעו שבפסיקת הלכה יש מקום ל"גישה כוללת" גילה הרב גורן שלפי הבנתו, עמדותיו האישיות של פוסק ההלכה תופסות מקום בהליך פסיקת ההלכה וישנה סינתזה בין תודעתו לבין הספרות ההלכתית. להבנתי, בטענת הרב גורן שבפסיקת הלכה בנוגע ליום העצמאות תופסת השקפתו האידיאולוגית של הפוסק מקום של כבוד בהליך הפסיקה גלומה גם הטענה שגם בתחומים אחרים יש השפעה כזאת, גם אם בעוצמה משתנה בין תחום לתחום. טיבה של אותה "גישה כוללת" מתבהר גם כן במאמרו של הרב גורן. לאחר דיון במקורות הלכתיים הנוגעים לקביעת אמירת הלל לאחר הצלה נסית הוא מכריז:

כל זה אמור בניסי ה' ובישועותיו לישראל בגולה, המהוים אמנם הצלה פורתא ויציאה ממיתה לחיים, אבל אינם מביאים שינויים מכריעים במעמדו ובעתידו של העם, אבל נסי ה' שהתרחשו בארץ הזאת במלחמת הקוממיות, נוסף על ההצלה הגדולה, הם חורגים ממסגרת הניסים הגלויים והנסתרים שזכינו להם בגולה. כיבושה של ארץ ישראל, התחלת הגשמת החזון של קיבוץ גלויות, והקמת שלטון יהודי עצמאי, דים בכדי לקבוע את מעמדה המכריע של המדינה כממלאת שליחות שמימית ראשונה במעלה, "אתחלתא דגאולה", בתנאי שתלך בדרכי התורה אשר התוו לפניה נביאי ישראל וההלכה.⁴⁷

הניצחון במלחמת העצמאות הוא נס השונה באופן מהותי מנסי הגלות, באשר הללו היו נסי פדות והצלה, ואילו נס הניצחון במלחמה הוא תחייה וקוממיות מגולה לגאולה. ההודאה בהלל אינה נובעת רק מכך שהישוב היהודי בארץ ישראל – אשר בעיני הרב גורן חשיבותו שקולה לעם ישראל כולו⁴⁸ – ניצל מכליה, אלא גם מכך שהקמת המדינה היהודית צלחה, ולעם היהודי שוב יש ישות מדינית.

46 גורן, שם, עמ' 618.

47 גורן, שם. חשוב לשים לב לכך שתפיסתו של הרב גורן את הקמת המדינה כחלק מתהליך משיחי תלויה בכך שהמדינה תדבק בדרכי התורה, וראו גם לעיל ליד הערה 32.

48 ראו לדוגמה דבריו הבאים: "משמע שא"י [שארץ ישראל] היא התשתית והיסוד לבניינו וקיומו של העם היהודי, ובלעדיה לא יכון העם היהודי כעם. [...] שבחו"ל אין מוגדרים היהודים כעם

הרב גורן סיפק אמנם ראיות להכרעתו שזהו תהליך גאולי, אולם נראה שהכרזתו בפתח המאמר מלמדת שהוא היה מודע לחלוטין לכך שקביעות אלה נובעות מעולמו הערכי ומהערכתו האמונית את ההתרחשויות ההיסטוריות שלהן היה עד ושבהן נטל חלק.

הבנה זו את דבריו מקבלת חיזוק מניסוח מסקנתו בכל הנוגע לאפשרות לברך ברכת שהחיינו ביום העצמאות:

מקורות ההלכה מאפשרים אמירת ברכת "שהחיינו" בשם ומלכות ביום העצמאות, לכל מי שמרגיש בנפשו ביום זה שמחה אמיתית של יום טוב, המעורר בלבו רגשי חדוה, עונג והתעלות, עם כוונות שלטון ישראל בארצו, והחזרת עטרת החרות של העם. השתלשלות מאורעות כבירים אלה מחייבת אותנו, לתת הלל ושבח והודאה על שעבר, ולבקש על העתיד, שתזכה המדינה לשמש מכשיר שמימי להגשמת חזון אחרית הימים של נביאי ישראל.⁴⁹

בקטע זה נמצאת הדגשת ההיבט הסובייקטיבי ("מי שמרגיש בנפשו") המתייחסת לאדם הפרטי. עם זאת, גם הערכתו של הרב גורן כפוסק הלכה היא שהמצב משמח במידה המחייבת באופן קטגורי את אמירת ברכת שהחיינו. הצטרפות כפילות זו של הסובייקטיבי והאובייקטיבי לביטויים שבתחילת המאמר מלמדת גם כן על הבנתו של הרב גורן שלתפיסתו הסובייקטיבית יש השפעה על הבנתו ועל הכרעתו בשאלה ההלכתית. במקרה זה, השפעת גישת הפוסק על פסיקתו היא בשלב הערכת המציאות. ראשית עליו להחליט אם לפניו מציאות חדשה לעומת נסי הגלות, ואז עליו לקבוע אם מציאות זו משמחת או לאו. הכרעות אלה אינן נעשות על פי קריטריונים הלכתיים אלא נובעות מהשקפת עולם רחבה יותר. לפיכך, גם אם פוסקים שונים יסכימו בנוגע להלכה שיש להנהיג במקרה של נס הגאולה, עדיין יש מקום לחילוקי דעות בנוגע לשאלה אם המציאות הקונקרטית היא בגדר "נס הגאולה".

ולא כקהל ישראל, אלא כיהודים בודדים. ורק בא"י מוגדרים היהודים שבה כעם וככל הקהל [...] שכל עוד שלא נכנסו ישראל לארץ ישראל לא היו נחשבים כעם, כי רק ארץ ישראל מצרפת אותם כעם וככל קהל ישראל" (גורן, תורת המדינה, עמ' 70; ההדגשות שלי). ראו גם שם, עמ' 316, 466.

49 גורן, תורת המועדים, עמ' 641 (ההדגשות שלי).

בדוגמה הבאה נראה כיצד השינויים בהערכתו של הרב גורן את משיחיותה של המדינה הביאו גם לשינויים בפסיקת ההלכה שלו.

שינויי נוסח ברכת "נחם"

לאחר כיבוש הר הבית והכותל המערבי התקבצו חיילים רבים לתפילת מנחה סמוך לכותל. החזן באותה תפילה היה הרב גורן. כשביקש להתחיל להתפלל עוד לא הגיע זמן מנחה, ולכן קרא כמה פרקי תהילים. בחזרת הש"ץ הוא הוסיף קטע משמעותי ביותר. לפי הנוהג המקובל, בתשעה באב יש להוסיף בתפילת שמונה עשרה קטע הנקרא "תפילת נחם", אשר בו קריאה לאל שירחם על עם ישראל הנמצא בגלות. בקטע זה מתוארת ירושלים כעיר דוויה. הרב גורן בחר לקרוא קטע זה בתפילתו דווקא ביום החגיגי של שחרור הר הבית והכותל, אבל הוסיף בו שינוי משמעותי. את הפסוקים המתארים את חורבנה של ירושלים המיר בנוסח חדש, הנסמך על פסוקים המתארים את גאולתה.⁵⁰ כשנה מאוחר יותר, בחודש תמוז תשכ"ח, נשאל הרב גורן אם יש לומר את "תפילת נחם" בתשעה באב. הוא ענה שיש לומר את הברכה, אבל להשמיט ממנה את הפסוקים המתארים את ירושלים בחורבנה ולומר רק את הפסוקים הקוראים לאל לרחם על עם ישראל והמביעים צער על הרוגי העם במלחמות. הרב גורן פתח את תשובתו והסביר ששינוי זה בא "לאור התמורה שחלה בהיסטוריה היהודית עם שחרורה של ירושלים ואיחודה, אף על פי שעדיין לא שוחרר הר הבית מאפוטרופסות זרה ועדיין הוא שומם".⁵¹ עם זאת, בחילופי השנים ובעקבות התהפוכות במצב המדיני שינה הרב גורן את דעתו. בשנת תשל"ט הוא התייחס לטענה שלפיה יש "לעשות רביזיה של הפיוטים

50 רונת ורדי ורוני שקד כתבו על פעילותו של הרב גורן במהלך הכניסה להר הבית (ורדי ושקד, הר הבית). בעקבות הפרסום כתב הרב גורן מכתב תגובה שבו העיר על טעויות שנפלו בכתבה. מכתב זה נמצא באוסף משפחת גורן, תיקייה: "תיק היסטורי ועקרוני בנושאים מדיניים חשובים". וכך הוא כותב: "בחזרת הש"ץ של תפילת שמונה עשרה הוספתי תפילת 'נחם' בברכת ירושלים [...] שיניתי את נוסחה [...] אמרתי 'נחם ה' אלקינו את העיר המשוחררת, השמחה והצהלה שבניה שבים לתוכה וכו'. עם סיום תפילת העמידה, פתחתי באמירת הלל הגדול בקול רם מלה במלה עם ברכה בשם ובמלכות לפני ההלל ולאחריו". דיווח עיתונאי על תפילה זו, הכולל התייחסות לשינוי נוסח התפילה, נמצא אצל יונה כהן, השעות הראשונות. בזיכרונותיו כתב הרב גורן שגם בשבת הראשונה לאחר שחרור הר הבית, שבת נשוא, הוא הנחה את הכוחות לומר הלל בברכה ראו גורן, בעוז, עמ' 289.

51 גורן, תרומת הגורן, עמ' 308. למעשה, הרב גורן הציג בתקופה זו כמה נוסחים שבהם שינויים קלים. שינויים אלה נדונו, תוך השוואה לשינויים שהציעו פוסקים נוספים בנוסח "תפילת נחם" והתנגדותם של פוסקים אחרים לשינויים האמורים, אצל לויין-כ"ץ, תפילת נחם.

בימים הנוראים ובסליחות, בכדי להוציא את הפיוטים שאינם הולמים את המציאות של ימינו". לפי טענה זו, נוסח הפיוטים מתאר מצב שבו ירושלים נטושה מיישוב יהודי ואינה נחשבת עיר חשובה בעיני הגויים. המשך אמירת נוסחאות התפילה המקובלים הוא אפוא לכאורה "שקר וגם כפיות טובה".

הרב גורן כתב שלאחר מלחמת ששת הימים חש אף הוא הזדהות עם טענות מעין אלה. בשל כך הוא אף שינה את נוסח תפילת נחם. הרב גורן אף סיפר ששינה את נוסח אחד הפיוטים של יום הכיפורים. כך, חלף המילים "ועיר האלקים משפלת עד שאול תחתיה" קבע את הנוסח "ועיר האלקים לבניה הומיה"⁵². אלא שהרב גורן חזר בו מתיקונים אלה ומנה כמה טעמים לשינוי דעתו:

אודה ולא אבוש כי לאחר מלחמת יום הכיפורים העקובה מדם, כשחלה התדרדרות מוסרית, מורלית ולאומית בעם ובמדינה, ולאור ההכרה בעם הפלשתינאי מצדנו, וההכנות הנעשות כאן לקראת הסגרת חלק גדול מארץ מכורתנו ומנחלת אבותינו לערבים ולפלשתינאים, ורבים הסימנים והחששות שגם על "ירושלים ידו גורל", כנבואת עובדיה (א, יא), אינני רואה סיבה לשנות דפוסים קיימים.⁵³

ההצלחות שבאו בזו אחר זו מאז קום המדינה עד מלחמת ששת הימים הצדיקו את שינוי היחס למצבו של עם ישראל. מדינה קמה לעם היהודי, הצבא הישראלי הצליח פעם אחר פעם לנצח את צבאות ערב בניצחונות מזהירים, ואף ההתרגשות שפקדה את העם היושב בציון עם כיבוש הר הבית והכותל המערבי היו יחדיו אות ומופת לגאולת ישראל. אולם משבר מלחמת יום הכיפורים, שגבתה את חיי אלפי לוחמים, ההתדרדרות הרוחנית בעם והנכונות לויתורים טריטוריאליים על שטחי מדינת ישראל הם סתירה משמעותית לתפיסת הגאולה, ובשל כך יש לשמור על נוסח התפילות והפיוטים.

אם כן, לפי תפיסת הרב גורן, על נוסח התפילה לבטא את המצב הגשמי והרוחני של עם ישראל. לפיכך, כפי הערכתו את המציאות בעניין זה כן ישתנו הוראותיו ההלכתיות בנוגע לשינוי נוסחאות התפילה.

52 גורן, תרומת הגורן, עמ' 328. אמנם בישעיהו (כב, ב) נאמר: "תִּשָּׂאוּת מְלָאָה עִיר הוֹמִיָּה", אבל מכיוון שזו קינה, נראה יותר שהבחירה במילה זו נבעה ממילות ההמנון הלאומי "נפש יהודי הומיה".

53 גורן, תרומת הגורן, עמ' 328.

הלכות צבא

מכיוון שהרב גורן ראה את מדינת ישראל כחידושה של מלכות ישראל הוא סבר שיש להציע פתרונות הלכתיים מעשיים לבעיותיה השונות של המדינה.⁵⁴ אולם הגישה הציונית לא רק כיוונה את בחירת הנושאים שבהם דן אלא גם קבעה את עקרונות היסוד של פסיקתו. הרב מנחם הכהן מציין שני קווים המאפיינים את פסיקתו של הרב גורן בהלכות צבא: האחד, הרב גורן לא הבחין בפסיקותיו בין דתיים לחילונים; השני, הרב גורן דרש שיתאפשר לחייל היהודי לקיים אורח חיים צבאי בלי שיזדקק לסיועם של גויים.⁵⁵ הרב הכהן מסביר שהשורש לשני הקווים אחד. הרב גורן סבר שטענה שלפיה ההלכה אינה מתירה פעילויות הנתפסות כהכרחיות תביא לכך שזו תידחה מלשמש בסיס לקיומו של הצבא.⁵⁶ לשון אחר, שאיפתו של הרב גורן שהצבא יהיה יהודי במובן זה שחוקיו יתחשבו בדרישות ההלכה היהודית הביאה לכך שהוא בחן את מכלול האפשרויות ההלכתיות לכל בעיה ובחר בזו הקרובה ביותר לדרישות הפיקוד הצבאי.⁵⁷ תרומה נדיבה להבנת דרכו של הרב גורן בהקשר זה העלה אריה אדרעי בכמה ממחקריו. אדרעי הצביע על מאמרים של הרב גורן שבהם הצהיר על הצורך לחדש חידושים הלכתיים כדי להתאים את ההלכה למציאות המדינית המתחדשת.⁵⁸ אדרעי, כמו הרב הכהן, סבור ש"תפקודו של הצבא על פי ההלכה היה חזונו הגדול של הרב גורן".⁵⁹ בכתיבתו של אדרעי מודגש תחום העיסוק בהלכות צבא כחידוש בפני עצמו. הוא מדגיש שהרב גורן לא הסתפק בפסיקה לחייל היהודי אלא ביקש לפסוק לצבא היהודי, כארגון.⁶⁰

כך למשל, הרב גורן הסתייג מביסוס פעילות המלחמה בשבת על העיקרון (המתייחס במקורו למישור הפרטי) של "פיקוח נפש דוחה שבת" והעדיף את העיקרון של שמאי הזקן: "עד רדתה – אפילו בשבת" (שבת יט ע"א, ובמקבילות). להבנת הרב גורן, עיקרון זה מגדיר את דיני מלחמת מצווה כתחום הלכתי בפני עצמו, המתיר בשבת כל מה שנדרש להכנעת האויב, ובכלל זה פעולות שאינן דרושות להצלת חיים מיידית.⁶¹ אדרעי

54 מנחם הכהן, משיב מלחמה, עמ' ג.

55 מנחם הכהן, שם, עמ' ו-ז.

56 מנחם הכהן, שם, עמ' ז-ח.

57 מנחם הכהן, שם, עמ' י-יא.

58 אדרעי, מלחמה, עמ' 122, הערה 11; שם, עמ' 129.

59 אדרעי, שם, עמ' 124.

60 אדרעי, שם, עמ' 129.

61 Edrei, Divine Spirit, pp. 270–271. חשוב לשים לב לכך שאף על פי שברמה ההצהרתית שב

עומד אל נכון על הזיקה בין חידושו זה של הרב גורן לבין הגותו המוקדמת של ישעיהו ליבוביץ בדבר הצורך לחדש חידושים הלכתיים במדינה.⁶² עם זאת, יש להעיר על שוני משמעותי בין השניים: לעומת ליבוביץ, שביקש לחדש הלכה יש מאין, הרב גורן תר אחר מקורות סמכותיים אשר להם אפשר להעניק פרשנות, גם אם מרחיקת לכת, שתביא לתוצאה המבוקשת.

דיון חשוב אחר שבו עסק אדרעי הוא בדבר הסרת המצור שהטילו כוחות צה"ל על ביירות במלחמת לבנון הראשונה. טענתו של הרב גורן הייתה שמכוח הלכות מצור, שלפיהן אין להטיל על עיר מצור מארבע רוחותיה אלא יש להותיר דרך מילוט ליושביה, נהג צה"ל כראוי כשהתיר למחבלי אש"ף לברוח מביירות, אף שההנחה הסבירה הייתה שהם ישובו לאחוז בנשק ולפגוע במדינת ישראל ובאזרחיה.⁶³

נגד טענתו של הרב גורן יצא הרב שאול ישראלי. הוא טען שהיסוד להלכה המחייבת השארת דופן פתוחה הוא טקטי: כשיש לאויב לאן לברוח הוא לוחם בפחות עיקשות. לפיכך, כאשר ברור שהאויב מנצל את דרך המילוט לשם חימושו מחדש ושיפור מצבו אין להחיל את הדין האמור. הרב גורן דחה טענה זו, וקבע: "בהדי כבשי דרחמנא למה לך?". כלומר, אין לפסוק לפי טעם ההלכה אלא לסמוך על המסורת ההלכתית ולנהוג לפיה.

בהקשר אחד טען אדרעי שהנסיגה מהלך מחשבה רציונלי לטובת טענה המתבססת על אמונה היא התפרצות של התפיסה המשיחית של הרב גורן.⁶⁴ אולם דומני שפירוש אחר של אדרעי עצמו הוא הנכון. בדיון ארוך העוסק בוויכוח הרבנים סביב שאלת הסרת המצור מביירות טען אדרעי שהמניע של הרב גורן בפסיקתו זו, כפול. ראשית, הרב גורן ביקש לטעון שהלכות צבא המקובלות במסורת עומדות בתוקפן, ולכן אין לאמץ פרשנות כזאת של הרב ישראלי, שלפיה ההלכה פקעה במצב הנתון. נוסף על כך, הרב גורן סבר שכינון הצבא על יסודות ההלכה יעמיד את פעילותו על בסיס מוסרי.⁶⁵ למעשה, כשהרב גורן שיבץ את המאמר בספרו תורת המדינה הוא הצהיר כבר בפתיחה שעניינו הוא להראות את מעלתה המוסרית של ההלכה: "ישנה הלכה אחת בהלכות

הרב גורן והדגיש את מעמדו העליון של היתר הלחימה בשבת, בפועל הוא מיעט להשתמש בו בפסיקותיו. בצמצום זה דנתי בהרחבה בפרק ח של עבודתי הולנדר, דיוקנו ההלכתי.

62 אדרעי, מלחמה, עמ' 129, הערה 31; הנ"ל, מקיביה, עמ' 119.

63 חשוב להדגיש שבניגוד לעמדתו בעניין הסרת המצור מעל ביירות ביקר הרב גורן נחרצות את הסגת כוחות צה"ל מטריפולי בשנת 1983. ראו גורן, משיב מלחמה, חלק ג, עמ' 282 ואילך. אולם הדיון בשוני זה חורג ממסגרת הדיון כאן.

64 אדרעי, מלחמה, עמ' 147, הערה 93.

65 אדרעי, מקיביה, עמ' 125-126.

מצור ומלחמה ממנה אפשר ללמוד על הרמה ההומניטארית-מוסרית הגבוהה של תורת הלחימה בישראל וערכם של חיי אדם גם של האויב הנלחם בנו".⁶⁶
אני סבור שיש להוסיף על דברי אדרעי בהקשר זה. עמדתו של הרב גורן היא ביטוי מובהק לתפיסת "טוהר הנשק", שלפיה, מרגע שלוחם האויב הניח את נשקו, שוב אין לפגוע בו. למעשה, הרב גורן אימץ כאן את תפיסת "טוהר הנשק" ששימשה מרכיב חשוב באתוס הציוני המאזן בין כוח למוסר, והביא אותו לידי ביטוי בהקשר של הסרת המצור על ביירות.⁶⁷

הכהן ואדרעי הדגישו את פעילותו של הרב גורן בהכשרת הפעילות הצבאית מבחינה הלכתית, ואבקש להצביע על ממד חשוב נוסף בפסיקתו בענייני הלכה וצבא. נוסף על דאגתו לצביון היהודי של הצבא דאג הרב גורן מאוד גם לתחושתם של החיילים, בשני מישורים: הראשון – מתן היתרים לפעולות שאינן נדרשות מבחינה צבאית אבל הן חלק מרווחת החיילים. היתרים מסוג זה חשובים, משום שלולא הם נמצא החייל במתח מתמיד בין מחויבותו הדתית לבין העומס הפיזי המוטל עליו. באמצעות הכשרת הפעולות הבעייתיות פרק הרב גורן את המתח האמור ואפשר לחייל ליהנות מ"רמת חיים" דומה לזו של החיילים שאינם שומרי מצוות בלי שיהיה בעיני עצמו עובר עברה; השני – הרב גורן ביקש שלא תיווצר אצל החיילים תחושה כאילו עקב שירותם הצבאי רמתם הדתית נפגמת והם מפסידים קיום מצוות הנהוגות בחיים האזרחיים. חשש לתחושה זו מתעורר במקרים שבהם עקב הפעילות הצבאית החייל פטור מקיום מצווה. במקרים כאלה, אף שמבחינה הלכתית גרדא החייל אכן פטור, מבחינת תחושתו האישית הוא הפסיד את קיום אותה מצווה. בשל כך, במקרים כגון אלה תר הרב גורן אחר אפשרות ההלכתית המתירה לחייל לקיים את המצווה בצורתה הרגילה.
ביטוי לדאגה לרווחתם הגופנית של החיילים נוכל לראות בדוגמה הבאה.

הרכבת מיטה בשבת

הרב גורן נשאל אם מותר להרכיב מיטת שדה בשבת. מדובר במיטה המורכבת ממשטח מתקפל, שעליו ישן החייל, ומרגליים שגם הן מתפרקות.⁶⁸

66 גורן, תורת המדינה, עמ' 402.

67 דיון מקיף על נקודות התייחסות של הרב גורן לסוגיות הנוגעות בזכויות האדם ובחוק הבין-לאומי נמצא במאמר המשותף לאילן פוקס ולי. ראו Fuchs and Hollander, National Movements.

68 יש מן הפוסקים שכתבו בבירור שאין להרכיב מיטה כזאת, ראו לדוגמה נויבירט, שמירת שבת, פרק כד, סעיף כה, עמ' שצא.

השאלה ההלכתית העומדת על הפרק היא: האם מותר להרכיב בשבת מיטה שיש בדרך כלל צורך לחבר את חלקיה בחוזה כדי שיחזיקו מעמד? הראשונים חלוקים בנושא, והרמ"א הכריע לחומרא.⁶⁹ הרב גורן הבין שכך יש להבין גם את פסיקת ר' יוסף קארו בשולחן ערוך, ובכל זאת, במסקנותיו כתב אחרת: "אם אי אפשר לישון בצורה כזאת"⁷⁰ [...] אפשר לסמוך על שיטות המקילים וביניהם הטור".⁷¹

אף שחיילים רגילים לישון בשקי שינה על האדמה, הרב גורן הגדיר את אי-הנוחות היחסית שיש בשינה מעין זו כדוחק גדול דיו להצדקת החריגה מהפסיקה המקובלת. דוגמה זו התמקדה בדאגה לרווחה הגופנית של החיילים, והדוגמה הבאה מתייחסת לדאגתו של הרב גורן לחוויותיהם הרוחניות.

ליל הסדר אחר חצות הליל

תשובתו הבאה של הרב גורן התפרסמה בספרו של הרב משה הררי, מקראי קודש: הלכות ליל הסדר.⁷² בספרו הוא מפרט את הלכות ליל הסדר תוך הצגת המחלוקות הנוגעות לכל הלכה. בסוף הספר הוא מצרף מכתבים רבים שקיבל מפוסקים שונים. בין היתר הוא מציג מכתב שהפנה לשלושה פוסקים שונים: לרב גורן, לרב שלמה מן-ההר ולרב דב ליאור. במכתבו הוא שאל כמה שאלות הנוגעות לאופן שבו על חיילים לקיים את ליל הסדר.⁷³ ענייננו כאן בעיקר בתשובות שקיבל על השאלה הנוגעת לחיילים שיצאו לפעילות מבצעית קודם שנכנס החג וישבו ממנה לאחר שעבר חצות הליל. הבסיס לשאלה זו הוא שעל פי פסיקת השולחן ערוך אין להקדים את קיום מצוות ליל הסדר לזמן הקודם לצאת הכוכבים.⁷⁴ היות והחיילים יוצאים לפעילות קודם לכן, עליהם לדחות את קיום ה"סדר" לשובם מן הפעילות המבצעית. אולם בנוגע לקיום מצוות הסדר לאחר חצות נחלקו התנאים, ובעקבותיהם הראשונים. בשולחן ערוך אף נקבע שיש לחוש לדעת המחמירים, ולהזדרז לאכול את האפיקומן קודם חצות.⁷⁵ בשל כך, יש מהאחרונים שהסיקו שלפי הכלל "ספק ברכות להקל", הקובע שכשיש ספק

69 רמ"א על שולחן ערוך, אורח חיים שיג, ו.

70 בשקי שינה על האדמה, כמקובל אצל חיילים.

71 גורן, משיב מלחמה, חלק ב, עמ' קכו.

72 הררי, מקראי קודש.

73 הררי, שם, עמ' 584.

74 שולחן ערוך, אורח חיים תעב, א.

75 שולחן ערוך, אורח חיים תעז, א.

בענייני ברכות אין לברך, אל לו למקיים את הסדר לאחר חצות לברך את הברכות שבהגדה (על אכילת מצה, על אכילת מרור וכדומה).⁷⁶ תשובתם של הרב מן-ההר ושל הרב ליאור זהה, ולדעת שניהם, חיילים המקיימים את הסדר לאחר חצות לא יברכו את ברכות ההגדה, עקב הספק.⁷⁷ גם הרב גורן התחיל את תשובתו בכיוון דומה, אולם בהמשך הדברים חזר בו. הוא קבע שבנוגע לחיילים יש לסמוך על הראשונים הסוברים שזמן קיום מצוות הסדר הוא עד עלות השחר, ובהם הרי"ף והרמב"ם. בשל כך, החיילים רשאים לברך בעת אמירת ההגדה. לטענה זו צירף נימוק נוסף להקל: לפי הר"ן, תוקף הכלל "ספק ברכות להקל" הוא דווקא כאשר אין כל צורך בברכה, אבל כאשר הספק הוא בנוגע לקיום המצווה, אפשר לברך ברכת המצוות.⁷⁸ לדעת הרב גורן, לפי כלל זה יש לברך על קיום מצוות הסדר גם לאחר חצות הליל, שהרי הספק הוא בשאלת קיום המצווה באותו זמן. בדבריו מסביר הרב גורן את טעם הפסיקה החורגת מהוראת השולחן ערוך:

כדי למנוע צער ועגמת נפש מהלוחמים והמגינים על גבולות ישראל בליל השמורים, על שאינם יכולים לקיים מצוות הפסח [...] וכיון שמדובר בחיילים הנמצאים בשעת חירום על הגבול ממול האויב, שהם נושאי החירות האמיתיים, יש לאפשר להם שמחת חג החירות ע"י קיום מצות ליל הסדר כהלכתן בברכותיהן, ולו יהא זה לאחר חצות הלילה.⁷⁹

בדברים אלה בולט יחסו המיוחד של הרב גורן לחיילים. הללו נתפסים כגיבורים, "נושאי החירות האמיתיים", ובשל כך ראויים הם ליחס מיוחד. נוסף על כך, מצוקת החיילים כאן היא מצוקה רוחנית על כך שלפי ההלכה המקובלת הם אינם יכולים לקיים את החג כהרגלם וכמנהג ישראל.⁸⁰ לדעת הרב גורן, במצוקה כזאת יש כדי להצדיק פסיקה שונה מהמקובל, ובלבד שתהא מעוגנת בדברי פוסקים קודמים.⁸¹

- 76 משנה ברורה תעז, ס"ק ד; ערוך השולחן תעז, ה.
- 77 הררי, מקראי קודש, עמ' 590-591 ועמ' 595, בהתאמה.
- 78 ר"ן על הרי"ף, ראש השנה ט ע"ב (בדפי הרי"ף), ד"ה "ולענין ברכה".
- 79 הררי, מקראי קודש, עמ' 588-589 (ההדגשות שלי).
- 80 מעניין לציין שלפי המסופר בתורה (במדבר ט, ו-יד), דין פסח שני התחדש עקב תחושתם של אנשים שהיו טמאי מת שבכך שהם אינם מקיימים את הפסח הם נגרעים מעם ישראל. רגישותו של הרב גורן לחיילים מזכירה את רגישותה של התורה לטמאים.
- 81 הלך מחשבה המביא בחשבון את מצב רוחם של החיילים נמצא בתשובות ובפסקים של

”וחי בהם”: הלכה ורפואה

אחד האתגרים הגדולים שעמם התמודדו פוסקי זמנו של הרב גורן נמצא בתחום הרפואה. ההתפתחויות הטכנולוגיות המהירות אילצו את הפוסקים למוד ולשקול חדשים לבקרים את היחס בין ההלכה הנתונה לבין האפשרויות החדשות.

אין ספק בכך שאחד הכללים החשובים בתחום זה הוא הכלל המחשיב את הצלת החיים כדוחה את רוב המצוות שבתורה. לכלל זה כמה מקורות, ואחד המוכרים בהם, שבו עשה הרב גורן שימוש חוזר ונשנה, הוא הדרשה ”וחי בהם” – ולא שימות בהם.⁸² מובנה המצומצם של דרשה זו הוא שהאדם אינו נדרש בדרך כלל למסור את נפשו כדי לקיים את מצוות התורה, ובשל כך, במקרה של סכנת נפשות הוא רשאי, ואולי אף חייב, להגן על חייו, ואפילו במחיר עברה על המצוות.

בפסקיו של הרב גורן אנו מוצאים שימוש גם במובן רחב יותר של כלל זה.⁸³ הוא זיהה בין הציווי ”וחי בהם” לבין הביטוי ”תורת חיים”, ולדעתו, המכנה המשותף לשניהם הוא שהתורה לא תחסום את שטף החיים. בעיני הרב גורן, התורה איננה סותרת ערכים בסיסיים, ובהם הוא כולל את העצמאות הלאומית במובן של אי-תלות בגויים וניצול הידע המדעי. לדעתו, השימוש בביטויים אלה להבעת הרעיון האמור מלמד על כך שבעיניו, העצמאות לא הייתה רק שאיפה לאומית והטכנולוגיה לא שימשה רק מכשיר ל”הצלת נפשות”. שתיהן קיבלו מעמד כה משמעותי עד כי שלילתן דומה לשלילת החיים עצמם. בדוגמאות הבאות אבקש לבסס טענות אלה.

ניתוחי מתים

הבעיה ההלכתית בנוגע לניתוחי מתים היא שמעיקר הדין הפגיעה בגופה אסורה, משום שהיא נחשבת ניוול המת. במקביל רווחת בהלכה הדעה שאם הניתוח נועד לסייע בהצלת חולה המוכר לנו יש להחיל על כך את הכלל ”פיקוח נפש דוחה את כל המצוות שבתורה”, וגם ניתוח הגופה מותר. המצב שונה כשמדובר בניתוחים שלא נועדו להתמודד עם מחלה המסכנת את חייו של חולה מסוים המוכר למערכת הרפואית.⁸⁴

הרבנות הצבאית גם לאחר זמנו של הרב גורן, אם כי בנוגע למידת השימוש בו עדיין לא התגבש קונסנזוס. ראו מאמרי הולנדר, מדרון חלקלק.

82 יומא פה, ע”ב, ובמקבילות.

83 שימוש במובן המצומצם נמצא לדוגמה אצל גורן, תורת הרפואה, עמ’ 124, 134, 140. שימוש במובן הרחב יותר יידון בהמשך.

84 לרשימה ביבליוגרפית ענפה בנושא ראו קלמן כהנא, ניתוחי מתים.

במאמר הסוקר ומנתח גישות שונות בנוגע לבעיות המעוררות סכנת נפשות לציבור דן יצחק ברט בין היתר גם בעמדתו של הרב גורן בשאלת ניתוחי מתים.⁸⁵ בדיונו הדגיש את העובדה שלפי הרב גורן ישנו שוני מהותי בין הפסיקה בחוץ לארץ, שם הייתה הפסיקה לקהילה, לבין הפסיקה למדינה היהודית. עיקרון זה חשוב ביותר, והוא מזכיר את גישת הרב גורן בנושא היתר הלחימה בשבת, שאליו התייחסתי לעיל. עם זאת, ברצוני למקד את תשומת הלב בפן אחר של הבעיה – שאלת העדפת ניתוח גופות גויים על פני ביצוע ניתוחים דומים בגופותיהם של יהודים.

לענייננו כאן אין חשיבות לסקור את כל השיקולים שנשקלו בסוגיה טעונה זו, וחשובה לציון מיוחד רק עמדתו של הראי"ה קוק. נריה גוטל השווה בין עמדתו של הרב קוק לזו של הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל ושל הרב יחיאל יעקב וויינברג. הרב עזיאל התיר את ניתוחי המתים תוך שהוא מדגיש שהדין שווה בגופות יהודים וגויים.⁸⁶ גם הרב וויינברג השווה דין גופות יהודים וגויים, וטענתו הייתה שעולם הרפואה נסמך כיום על ניתוחי מתים, ויתור על אלה כרוך בויתור על חיי אדם.⁸⁷ בשונה משני פוסקים אלה נקט הרב קוק עמדה מחמירה שלפיה ניתוח גופות גויים אמנם מותר, אבל אין לנתח גופות יהודים. לפי הבנתו של גוטל, עמדתו של הרב קוק מבטאת תפיסה פרטיקולריסטית. שיקולו העיקרי של הרב קוק הוא שלגוף היהודי קדושה מיוחדת ושעל הגויים להכיר בכך ולמכור את גופותיהם לטובת הרפואה במדינה היהודית.⁸⁸

אבינועם רוזנק העניק תוספת עומק להבנת עמדתו של הרב קוק בשאלת ניתוחי המתים. הוא הפנה את תשומת הלב לכך שעמדתו של הרב קוק בהקשר זה מנוגדת לאתוס הציוני של תקופתו. לעומת התנועה הציונית, שטענה שיש בידי התנועה הלאומית היהודית לבסס עם עצמאי בארצו באופן שלא יזקק לחסדי אומות העולם, קבע הרב קוק שלימודי הרפואה בישראל תלויים בקניית גופות מגויים.⁸⁹ עמדה מנוגדת לזו של הרב קוק הציג הרב גורן. בדיון שכותרתו "השימוש בנכרים כדי לפתור בעיות הלכתיות" הוא הציג את הבעיה בניתוחי מתים תוך שהוא מדגיש את אי-הסכמתו עם עמדת הרב קוק:

85 ברט, פיקוח נפש.

86 גוטל, חדשים, עמ' 193, הערה 46, ולידה. דיון במכלול שיקוליו של הרב עזיאל בהיתרו ובמידת החידוש שבהם נמצא אצל בנבג'י, מסגרות מושגיות.

87 גוטל, חדשים, עמ' 221.

88 גוטל, שם, עמ' 78-80.

89 אבינועם רוזנק, ההלכה הנבואית (ב), עמ' 241.

בבתי הספר לרפואה בארץ, שרוב הגופות שמשמשים בהן הן של יהודים, קיימת לכאורה בעיה הלכתית קשה לסטודנט דתי. מאידך קשה להניח שמבחינה הלכתית, אין אפשרות לקיים בתי ספר לרפואה במדינה יהודית [...] אלא אם כן נזדקק לצורך זה להשיג מתים לא יהודים. הסדר זה של השגת מתים נכרים כדי לאפשר לנו ללמוד חכמת הרפואה, אינו הולם את תורת חיים בה אנו דוגלים בכל הנוגע לתורת ישראל, אשר "דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום", והמצוה "וחי בהם" משמעותה שהתורה נותנת לא רק חיים רוחניים לאדם, אלא מאפשרת לחיות על פי חוקי התורה גם כעם עצמאי בארצו [...] זוהי אחת השאלות האידיאולוגיות החשובות ביותר המנסרת בעולמנו מאז תקומת ישראל בארצו.⁹⁰

במאמר אחר, שבו הוא פירט את היסודות להיתר נתיחת מתים, שב והבהיר את חשיבותה של דרישת עצמאותה של המדינה היהודית בפסיקת ההלכה:

לא יתכן שמדינת היהודים תבסס את מערכת הרפואה שלה שיש בה משום פקוח נפש לעם ולמדינה על מתים של גויים. הרי היסוד לקיום תורתנו הקדושה היא המצוה "וחי בהם" (ויקרא יח, ה), שניתנה לחיות בה, ולא יתכן שלא נמצא דרך על פי ההלכה לקיים רמה רפואית מודרנית גבוהה, ע"י נתיחת מתים משלנו כפי המקובל בעולם.⁹¹

כאמור, את תפיסתו המחייבת את ניתוחי המתים דווקא בגופות יהודים תלה הרב גורן בפסוק "וחי בהם", שאותו דרשו חכמים: "וחי בהם" – ולא שימות בהם". אולם הרב גורן הרחיב מאוד את משמעותה של דרשה זו. במקורה מלמדת הדרשה על כך שבמקרה נקודתי של סכנת נפשות מותר לחלל שבת; הרב גורן קבע שהדאגה לקיום העצמאי של העם בארצו יכולה לדחות באופן גורף איסורים שונים, ובכללם איסור ניוול המת. יתרה מכך, הגדרתו את העצמאות מרחיבה ביותר, ולפיה, כל הזדקקות לגוים נחשבת פגיעה בעצמאות העם.⁹² הגדרות אלה מרחיקות אותו מאוד מעמדת הרב קוק ומציגות אותו כמי שקרוב יותר לאתוס הציוני כפי שהציגו רוזנק.

90 גורן, תורת המדינה, עמ' 328-329. ניסוח דומה נמצא גם אצל הנ"ל, תורת הרפואה, עמ' 215-216.

91 גורן, שם, עמ' 215.

92 חשוב לציין שהרב גורן עצמו נזקק לפעמים לפתרונות הלכתיים שכללו הסתייעות בנוכרים.

לפי קריאה זו, הרב גורן אחז בעמדות הקרובות לאלו של הציבור הישראלי הרחב, ובשל כך יצא נגד עמדת הרב קוק. הדוגמה הבאה מלמדת על הבנתו של הרב גורן שפסיקותיו משמשות בבואה של היהדות בעיני הציבור החילוני ושחשוב היה בעיניו שבבואה זו תמצא חן בעיני ציבור זה.

תרומת איברים

גישתו של הרב גורן, שלפיה ישנה חשיבות בהצגת עמדה הלכתית שאינה מתנגדת להתקדמות המדעית, באה לידי ביטוי באופן ברור ביותר בתחום השתלות האיברים. הבעיות בתחום זה רבות ומגוונות. ראשיתן בשאלה אם מותר ליטול איברים מאדם מת כדי להשתילם באדם חולה, ובאופן דומה, אם מותר לקחת איבר חיוני מאדם חי, וכאן משתנה הדיון בין נטילת איבר שאינה מקצרת חיים לנטילה המקצרת את חיי האדם שממנו נלקח האיבר, ובין גוסס לאדם בריא.

הוראותיו של הרב גורן בתחום ההשתלות, מתירניות. הוא הסיק שהשתלת איברים, ובכלל זה עור אדם, כליה, כבד ואף לב, מותרת. במאמר העוסק בהשתלת כבד הוא הצהיר כי:

אני משוכנע שבכוחה של ההלכה, שהיא תורת חיים, לתת תשובה ברורה לבעיה זו ולאפשר הצלת החיים של חולי הכבד, ללא הזדקקות לגויים ולבתי חולים בחו"ל. מן הראוי לפרסם ברבים את הבירור ההלכתי הזה, כדי למנוע הוצאת לעז על תורת חיים שלנו, שיאמרו שהיא מונעת הצלת חיי אדם, ויציגו את תורתנו הקדושה באור לא נכון, שיאמרו שהיא מונעת הצלת חיי אדם.⁹³

הרב גורן מבהיר כאן שלדעתו התורה מעוניינת בחיי האדם, ולא במותו, ולכן יש לשאוף לפסק המאפשר את הצלת החולים. נוסף על כך הוא מבקש לפרסם היתר זה כדי שיתברר לחברה הישראלית שההלכה היהודית אינה מתנגדת לערך החיים ולהתקדמות המדעית.

כך לדוגמה, כשביקש להתיר הובלת חלב בשבת שחלה לאחר שני ימי ראש השנה למען ילדים וחולים, הוא התיר זאת רק באמצעות נוכרים. ראו גורן, תרומת הגורן, עמ' 312. בכך יש ביטוי למגמה בפסיקתו אשר בה דנתי בפרק ח של עבודתי הולנדר, דיוקנו ההלכתי, ואשר לפיה בפסיקתו המעשית של הרב גורן עמדות שמרניות יותר מאשר בדיוניו העקרוניים. גורן, תורת הרפואה, עמ' 111 (ההדגשות שלי).

פסקיו השונים של הרב גורן בתחום השתלות האיברים כוללים דיון בגבול החיים ובאופן קביעת רגע המוות. בפסק עקרוני אשר בו דן בשאלה זו הודיע בשער בת רבים את מגמתו: "זאת ההלכה הברורה הנראית לפי עניות דעתנו בסוגיא זו, ואשר בכוחה להוכיח קבל עם ועולם שהכתוב 'וחי בהם' מתגשם להלכה ולמעשה"⁹⁴. אם כן, הפסיקה המתירנית חשובה לא רק בכך שהיא מאפשרת להציל חיי אדם אלא משום שבפרסומה יש כדי לקרב את התורה לעם ישראל. לדעתי, עמדתו החריפה של הרב גורן בתחום רפואה והלכה מבטאת שילוב בין גישה מודרנית, שלפיה ההתפתחות המדעית היא אידאל שעל האנושות להגשים, לבין התפיסה שלפיה יש לקרב את עם ישראל לתורת ישראל באמצעות מתן תשובות הלכתיות שיתקבלו על דעת הקהל הישראלית, ובכך תתקרב המדינה היהודית לייעודה המשיחי.

הלכה ומדינה

בסקירתו את הספר תורת המדינה רואה דוד ענקי בבחירת הנושאים הנדונים בספר ביטוי למעורבותו של הרב גורן בנעשה במדינה הדמוקרטית שקמה זה לא כבר.⁹⁵ ענקי מדגיש שכמה וכמה מהמאמרים בספר נכתבו כדיון שהוא בבחינת "להלכה ולא למעשה", דהיינו, הרב גורן הביע את עמדתו העיונית בלבד תוך שהוא יודע שפסקי ההלכה שלו לא יוצאו אל הפועל. להבנתו של ענקי, לכתיבת מאמרים אלו היו שתי מטרות: האחת – להפגין שלהלכה יש מה לומר בכל בעיה אקטואלית; האחרת – העיון והכתיבה בנושא מקדמים את ביאת המשיח.

ענקי כמעט אינו נוגע במאמרו זה בתוכן הדיונים ההלכתיים. יוצאי דופן הם פסקיו "הבלתי מתפשרים" של הרב גורן בעניין שלמות הארץ ו"שטחים תמורת שלום", שבהם רואה ענקי ביטוי לעמדותיו השואפות לקדם באמצעות מדינת ישראל את הבאת הגאולה. ענקי אף מציין שהרב גורן התנגד לאלימות נגד כוחות הביטחון הפועלים לפינוי יהודים מבתיהם.

לטעמי, קריאה מדוקדקת בדברי הרב גורן מלמדת על השבר הפנימי שחווה ועל הכרעתו העקרונית ש"עם ישראל" קודם ל"ארץ ישראל".

94 גורן, שם, עמ' 39. קטע זה מופיע גם במאמר המיוחד לשאלת השתלות הכבד (שם, עמ' 114; גורן, השתלת כבד, עמ' 5), ונראה ששם מקורו ומשמם הועתק לכאן. יצוין שהרב חיים דוד הלוי דחה כמה מטענותיו הפורמליות של הרב גורן (חיים דוד הלוי, עשה לך רב, ח, עמ' קעב-קפא), ובתגובתו התייחס הרב גורן רק למישור הפורמלי ולא הציג את מגמת פסיקתו בצורה מפורשת. ראו גורן, תשובה.

95 ענקי, גאולה, עמ' 101-106.

שלילת אלימות נגד פינוי יישובים

הרב גורן דן בשאלת טיב ההתנגדות לפעולות כוחות הפינוי בשנת תשנ"ג בתשובה לשאלת הרב אליעזר מלמד, שכיהן אז כמזכיר רבני יש"ע ועורך גיליון רבני יש"ע.⁹⁶ השאלה שהופנתה אל הרב גורן הייתה: "מהו גדר האיסור למסור חלקים מיהודה או שומרון לגויים, ועד כמה צריך להאבק כנגד אפשרות כזו?". בתשובתו האריך הרב גורן לפרט שחובת יישוב הארץ היא חובה השקולה כנגד כל המצוות ושקדושת הארץ תלויה ביישוב היהודי שבה. לפיכך, הלכת "לא תחנם" חלה גם על שטחים אלו, ואין למסרם לשלטון ערבי.⁹⁷ לדעתו, המסקנה המתבקשת מכך היא שאסור למדינת ישראל להימנע מסיפוח יהודה ושומרון לריבונות ישראלית. בכך ענה על חלקה הראשון של השאלה ופנה לענות על החלק המתייחס לשאלת ההתנגדות לפעולות הממשלה. הרב גורן המיר את השורש "מאבק" שאותו נקט השואל בלשון "מחאה ותוכחה". הוא הבהיר את הפער העמוק בין מלחמה בגויים המבקשים לעקור את ישראל מארצו לבין התנגדות לשלטון יהודי הנוקט פעולות בעלות תוצאות דומות:

אם היה מדובר נגד שלטון זר שבא לנשל אותנו מנחלתנו, היתה עלינו מצוה להלחם ולמסור נפשנו בהגנת הארץ בפני זרים [...] אבל מכיוון שמדובר במאבק נגד שלטון יהודי העומד להסגיר חלקי א"י לערבים, שמעולם לא שלטו שם, אנו כפופים לדיני מחאה ומצות תוכחה.⁹⁸

להבחנה זו השלכה משמעותית ביותר. לפי הלכות תוכחה, החובה להוכיח את החוטא חלה רק עד לשלב שבו ננקטת אלימות. מעיונו בסוגיה הסיק הרב גורן שגם בעניינים ממלכתיים חובת התוכחה סרה כאשר ננקטת אלימות:

- 96 גורן, מעמדם ההלכתי; הנ"ל, סירוב פקודה; הנ"ל תורת המדינה, עמ' 114-134; הנ"ל, בתוך: מלמד, פניני הלכה, עמ' 221-251. בפרסום בתורת המדינה ישנן הוספות, ואתייחס אליהן בהמשך דבריי. לשם הנוחות אפנה בהמשך המאמר לתורת המדינה בלבד. קריאתו של הרב גורן לסרב לפקודה המורה לפנות יישובים נדונה בידי בורגנסקי, במאמרו – עוד. בורגנסקי הפנה למאמר (גורן, מעמדם ההלכתי, עמ' 53, הערה 12) אבל לא התייחס אליו בפירוט. במאמרו של בורגנסקי דנתי בהרחבה בפרק יב של עבודתי הולנדר, דיוקנו ההלכתי.
- 97 הטענה שיש בכוח "לא תחנם" לאסור מסירת אזורים שבשליטת מדינת ישראל לידיים זרות אינה מוסכמת על כל הפוסקים. ראו בורגנסקי, לא תחנם.
- 98 גורן, תורת המדינה, עמ' 126.

עלינו איפוא להפעיל בכל האמצעים הבלתי אלימים, את חובת המחאה שעלינו [...] בכל מאבק חובה נגד השלטון הפועל בניגוד לתורת ישראל, מצווים אנו להפעיל את כל אמצעי התוכחה והמחאה שבידינו ללא אלימות, ואסור לנו להפעיל כוח נגד כוחות הביטחון [...] גם נגד עבירות מדיניות, אסור למפגין להפעיל אלימות [...] זהו גם הגבול המחייב להפגין ולמחות נגד תכניות מדיניות של השלטון, שיש בהן עבירה על חוקי התורה.⁹⁹

בהמשך דבריו הוא בוחן את האפשרות לראות בכוחות המפנים "רודפים".¹⁰⁰ על פי ההלכה, אדם הרואה אדם אחר הרודף אחר אדם שלישי כדי להרגו חייב להציל את הנרדף, אפילו תוך פגיעה ברודף. מעתה, אם הסגרת שטחי ארץ ישראל לידי גויים נחשבת רדיפה, יש לפגוע בכוחות המפנים או בשולחיהם. נקודת המבט של הרב גורן על נדון זה מעוררת פליאה. הוא אינו דוחה את האפשרות של נקיטת אלימות כדי לעצור את הכוחות המפנים אלא דן בשאלה מתוך הנחה שאם יופעל כוח נגד הכוחות המפנים, הללו ינקטו אלימות גם כן, ונמצא שהמפגינים מסכנים את נפשם. הרב גורן היה מודע לכך שהוראתו העקרונית, שלפיה יש לסכן חיים למען קיום הריבונות היהודית על ארץ ישראל, מביאה למסקנה שעל המפגינים לסכן את חייהם בהפגנות האמורות למנוע את מסירת השטחים, וניכר שדעתו לא הייתה נוחה מתוצאה זו:

כל שקיים סיכוי סביר שע"י סיכון עצמי ומסירות נפש מצידנו נמנע הסגרת השטחים לנכרים, יש לפעול כך לפי ההלכה. אבל קשה מאוד להגיע למסקנה הלכתית ברורה בזה לאור השיטות הנוגדות והדעות המגוונות בזה, [לכן] אין להורות להלכה ולמעשה למסור את הנפש במחאה כזאת. אלא כמו שההלכה קובעת ביחס למצות תוכחה, שאנו את שלנו נעשה כפי התורה והמצוה, ונצא ידי חובה בתוכחה ובהפגנה שנערוך נגד מדיניות ההסגרה של שטחי א"י לזרים, וה' הטוב בעיניו יעשה.¹⁰¹

99 גורן, שם, עמ' 127-128.

100 בסיום מאמרו (גורן, שם, עמ' 134) הרב גורן מדגיש את הסכנות לחיי אדם עקב מסירת השטחים, ולפיכך נראה שהגדרת החיילים כ"רודפים" איננה ספרותית גרדא ונסמכת על הערכת המציאות שהכוחות המפנים מסכנים בפעולותיהם חיי יהודים.

101 גורן, תורת המדינה, עמ' 127-128.

הרב גורן חוזר בו מן ההתלבטות בדיני "רודף" ומשיב את הדיון להלכות "תוכחה", שכבר סיכם קודם לכן. כמו כן הוא שוב נמנע מדיבור על מאבק או על מלחמה נגד הסגרת השטחים ושב אל הטרמינולוגיה של "תוכחה והפגנה", ובכך מגלה לנו את הקושי העמוק שיש לו לראות בוויכוח הפוליטי בעל ההשלכות מרחיקות הלכת מאבק מלחמתי בין יהודים.

התנגדות ברוח זו באה לידי ביטוי בתשובתו לשאלה נוספת של הרב מלמד. זה האחרון שאל מה צריך מתיישב לעשות במקרה שבו חיילים מאיימים עליו שאם לא יעזוב את ביתו הם יירו בו למוות. הרב גורן מיאן לענות על השאלה:

שאלה היפותטית מוזרה זו אינני מאמין שהיא עלולה להתרחש אי פעם במדינת ישראל, כי גם אם יקבלו החיילים פקודה לפנות אנשים בשלב מסויים ביש"ע בכוח ובכל מחיר, בלתי מתקבל על הדעת שהחיילים יאיימו על הדיירים להמית אותם בירי אם לא יתפנו. ייתכן שהחיילים יכריחו אותם ויוציאו אותם בכוח מהבית, אבל להמית אותם בכוונה, ואפילו לאיים עליהם בכך, הם מלהזכיר אפשרות של התנהגות כזו במדינת ישראל ע"י חיילי צבא ההגנה לישראל, שהם צבא ה'. לכן אינני מתייחס כלל לשאלה זו.¹⁰²

דבריו של הרב גורן מעניינים ביותר. הוא אינו מסתפק בהוראה לשואל, האוסרת נקיטת צעדים אלימים, אלא טוען טענות בנוגע לצעדי הכוחות המפנים. נראה שבכך הוא מבקש להרגיע את הרוחות. גם בהמשך דבריו הוא מכנה את החיילים "צבא ה'", ונראה שבכך הוא מבקש לקרוא לשואלים לא לראות בכוחות המפנים אויב אלא אוהב שחטא. אם כן, שוב לפנינו החלוקה בין ההתנגדות לכוחות זרים המבקשים לפגוע בריבונות הישראלית לבין פגיעה שמחוללת ממשלת ישראל עצמה. הרב גורן מסרב בכל תוקף לראות בסכסוך הפוליטי גורם המביא למלחמת אחים, ולדידו, טובה מסירת שטחים לערבים מפעירת שסע שאינו אפשרי לאיחוי בחברה הישראלית.

לאור הניתוח האמור אני מבקש להצביע על גורמים שונים שהביאו לטעמי לריסון עמדתו בשאלת אופן ההתנגדות לצעדיה המדיניים של הממשלה. ראשית, הרב גורן ראה בשלטון היהודי על ארץ ישראל בדמותה של ממשלת ישראל חלק מהגשמת התהליך המשיחי, ובשל כך התקשה לראות את האפשרות של עימות כוחני עמה כקבילה. עם זאת, אמונו בכך שהתהליך המשיחי מתחולל בזמנו התערער, ובשל כך אף מסירת

השטחים אינה בגדר עצירת התהליך המשיחי, וחומרתה מתעמעמת. גורמים אלה חברו, ובמובן מסוים ייתכן שאף יצרו את תחושתו שאפילו במחיר אבדן שטחים מארץ ישראל אין ליצור פילוג בעם.

לדעתי, לצד גורמים אלה, שיקול עיקרי ומכריע מבחינתו היה שאיפתו לקרב בין החברה היהודית בישראל לבין ההלכה. כפי שהראיתי, בפסיקתו לחיילים הוא שאף שהללו יחוו שבשירותם הצבאי הם אינם נדרשים לוותר על הנוחות שהיא נחלת כלל החיילים, ועם זאת, שהם אינם "פחות דתיים" מאחיהם האזרחים. כאמור, מגמת קירוב ההלכה לאדם מן השורה באה לידי ביטוי גם בפסקיו בהלכות רפואה. נראה שבעניו, צעדים אלימים נגד כוחות הביטחון של המדינה או נגד נבחריה הם צעדים קנאיים, שאף אם ייתכן שהם ראויים כשלעצמם, הם עתידים להיתפס בחברה הישראלית כקיצוניים. תפיסה כזאת תגרום קרע בין הציבור הנאמן להלכה לבין אלו המרוחקים ממנה, קרע אשר יעצים גם את הריחוק בין הציבור החילוני לבין ההלכה. בשל כך, פסיקה הרואה אלימות באור חיובי לא הייתה יכולה להיחשב סבירה בעיני הרב גורן.

בשלב זה חשוב להדגיש שקריאה כזאת בפסיקתו מבוססת גם על התבטאויותיו שלו עצמו. כך לדוגמה, בריאיון שהעניק סמוך לבחירתו כרב ראשי, הסביר:

בעקבות מקרים חריגים שהובלטו על ידי העתונות נוצר הרושם כאילו הפכה הדת במדינה כגורם מפריד ולא מאחד. אולם ניתן לשנות את המצב אם נשכיל לבנות גשר של אהבת ישראל הדדית משני הצדדים, ולשם כך יש למצות את ההלכה עד קצה היכולת [...] האתגר החשוב והראשון במעלה העומד בפני [מוסד] הרבנות כיום הוא להחזיר את היוקרה שלו, לרכוש את אמון העם אליו, ולהביא לידי כך שהמוסד הזה ששמו הרבנות יהווה פונקציה חיובית בקרב הציבור והמדינה, ולא גורם לריב ופירוד.¹⁰³

הגישה המבקשת להציע פסקי הלכה שהציבור היהודי בישראל יקבל בברכה באה לידי ביטוי בפסקים נוספים של הרב גורן, ואביא כעת שתי פסיקות נוספות שאני מציע להבין לאורה.

הפקעת קידושין כדי להעניק היתר נישואין לממזרים

אחת הבעיות הכאובות מבחינה הלכתית היא הטיפול בממזרים, שבהקשר הנוכחי יוגדרו כבנים או כבנות שנולדו לאישה נשואה מאדם שאינו בעלה. אלו, אף שבאופן אישי לא חטאו במאום, אסורים לבוא בקהל, כלומר, אסורים להתחתן עם בן או בת זוג שנולדו כיהודים. בשל ייחודה של הבעיה מקובלת בין הפוסקים הנטייה להקל בדינם ולתור אחר דרכים להתירם לבוא בקהל.

אחד הפתרונות המפורסמים, שהוצע בדורות האחרונים, הוא הפתרון המוכר בשם "גט מהרש"ם" על שם ממצאו, הרב שלום מרדכי שבדרון. בבסיס ההיתר עומד העיקרון ההלכתי שלפיו במקרים מיוחדים בכוחם של חכמים להפקיע את הקידושין. במקרים כאלה האישה אינה נחשבת מגורשת, אלא כמי שלא נישאה כלל.¹⁰⁴ אחד המקרים המצוינים בספרות ההלכתית ככזה המצדיק הפקעת קידושין הוא מקרה אשר בו הבעל שלח שליח שיביא גט לאישה ולאחר מכן ביטל את הגט. במקרה כזה, מדין תורה, השליחות בטלה והאישה נותרת נשואה, אבל חכמים חששו מן האפשרות שהאישה לא תדע שהיא עודנה נשואה, ותתקשר עם איש אחר. בשל כך תיקן רבן שמעון בן גמליאל שבמקרה כזה על חכמים לממש את כוחם ולהפקיע את הקידושין.¹⁰⁵

בעלי התוספות דנו בהיתר זה¹⁰⁶ והעלו את ההצעה להתיר באופן זה ממזרים: במקרה של ממזרות יתבקש הבעל לשלוח גט לאשתו ולבטלו לא בפני השליח. במקרה כזה, לפי תקנת רבן שמעון בן גמליאל הנישואין יופקעו, והבן שנולד מאיש אחר לא יהיה ממזר. אולם רבנו תם התנגד לכך, בטענו שרבן שמעון בן גמליאל ביקש לתקן את העולם, ושימוש בתקנתו כדי להתיר ממזרים יביא לכך שנשים לא יחששו לנאוף, ובא לתקן ויצא מקלקל. לכן, לדעת רבנו תם אין להשתמש בפתרון זה כדי להתיר ממזרים. אם כן, היתרו של מהרש"ם דוחה את דברי רבנו תם ומאמץ את הצעתם הראשונה של בעלי התוספות. על הצעה זו חזר גם הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג. בתשובה לרב ראובן כ"ץ, רבה של פתח תקוה, כתב שאפשר להסתמך על היתר המהרש"ם בהתרת ממזרים בצירוף לספקות נוספים בנוגע לממזרות.¹⁰⁷ דברי הרב הרצוג פורסמו בשנת תש"י בקובץ אור

104 כך לדעת רוב הראשונים, אולם יש הסוברים שההפקעה היא מכאן ואילך. לביור הדעות ראו דוד לאו, הפקעת קידושין.

105 דיון מעשיר במקורות התלמודיים של סוגיית הפקעת קידושין ובהשלכות על עמדותיהם של הפוסקים למן ימי הראשונים ועד ימינו נמצא במאמרו של אבישלום וסטרייך, הפקעת קידושין.

106 גיטין לג, ע"א, תוספות ד"ה "ואפקעינהו".

107 ראו הרצוג, היכל יצחק, אבן העזר, ב, סימנים יז-יט (הצעתו של הרב הרצוג נמצאת שם, סימן יט, סעיף ח).

המאיר לכבודו של הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל.¹⁰⁸ עורך הקובץ היה הרב אליעזר יהודה ולדינברג, שהעיר הערות לדברי הרב הרצוג, שבהן הביע את התנגדותו להקלה זו.¹⁰⁹ התנגדות חשובה נוספת להצעת הרב הרצוג הציג הרב שלמה זלמן אוירבך, ואת דיונו סיכם כך: "לא מצינו שהפקיעו חכמים את הקדושין אלא כשהביטול הוא בעבירה ושלא כהוגן, ולא כשנעשה בהיתר על פי הוראת בית דין".¹¹⁰

לדעת הרב אוירבך, הפקעת הקידושין לפי דינו של רבן שמעון בן גמליאל יכולה להתבצע דווקא בדיעבד, ואל להם לדיינים להורות לבעל לנהוג כן לכתחילה. לדעתו, כמו גם לדעת הרב ולדינברג, אין להביא בחשבון את גט מהרש"ם אפילו כסניף להיתר. ענייני בסוגיית גט מהרש"ם מתעורר בשל תשובה שכתב הרב גורן ביום א' באלול תשל"ב, 11.8.1972, לרב אבנר ווייס, רב הקהילה החרדית בדרכן שבדרום אפריקה, ואשר בה ביקש להתיר ממזרים.¹¹¹ המקרה הנדון הוא של אישה שנישואיה היו נישואין על פי ההלכה, אלא שהיא התגרשה בגירושין אזרחיים, אשר להם אין כל תוקף מבחינה הלכתית. בשלב זה, אשר בו היא עדיין נחשבת נשואה מבחינה הלכתית, היא נישואה ליהודי אחר בנישואין רפורמיים. לבעל זה היא ילדה בן ובת, הנחשבים ממזרים.

בתשובתו חזר הרב גורן על הצעת מהרש"ם, אבל שכלל אותה מעט על פי השגות שהיו לו בהבנת עמדות הראשונים. לדעת הרב גורן יש לצרף את הצעת מהרש"ם להצעה אחרת שהוא עצמו הציג. לפי סוגיית הבבלי (גיטין עח, ע"א), אם הבעל זרק גט לכיוון האישה, והגט נפל במרחק הפחות מארבע אמות ממנה, היא מגורשת. דין זה נדון בקרב הראשונים, ויש מהם שהסבירו שגירושין אלה הם בבחינת הפקעת קידושין למפרע.¹¹²

108 ולדינברג, אור המאיר, עמ' פז-צד (ההתייחסות להקלה על פי המהרש"ם נמצאת בעמ' צא-צב).

הרב הרצוג ציין שבשיחה בעל פה עם הרב כ"ץ הסתייג זה האחרון מההצעה.

109 ולדינברג, אור המאיר, עמ' צב, הערה 4. ראו גם הנ"ל, ציץ אליעזר, חלק טו, סימן נח, התייחסות נוספת לשלילת עמדת הרב הרצוג. באותו עניין ראו גם שם, חלק ה, סימן כב, סעיף ט ואילך.

110 אוירבך, מנחת שלמה, חלק א, סימן עו.

111 גורן, תוקפו. נוסח התשובה המקורי נמצא באוסף משפחת גורן, תיקייה: "שו"ת בענין הפקעת קידושין לשם טיהור הילדים ממזרות". יש לשים לב לכך שבהדפסה המאוחרת נוספה בחתימת המאמר פסקה המודה בקושי להסתמך על אפשרות הפקעת הקידושין, שם, עמ' 15. אני מודה לעמיתי רדזינר ולאבישלום וסטרייך על שהמציאו לידי את העותק המודפס של פסק הדין.

112 ראו חידושי הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א על גיטין עח, ע"א.

גם בפסק הרמ"א¹¹³ נקבעה הלכה זו, אלא שלפי ניסוחו משמע שלכתחילה אין למסור גט באופן כזה, והגט חל רק בדיעבד. הרב גורן טען שאת המקרה שלפניו יש לדון ככזה אשר בו גם לדעת הרמ"א אפשר להשתמש לשם הפקעת קידושין:

כל שיש חשש לריבוי ממזרים בישראל, משום שהן תלכנה לרפורמים ותנשאנה בלי כל גט, ואולי יש לסמוך על תקנה זו של זריקת הגט לתוך ד' אמות שלה, כדי להפקיע את קדושיה של האם, ונמצאים בניה מהשני כשרים למפרע. ובמקרה של כב' ראינו כבר שלא היה איכפת לה כלל להתחתן ע"י רפורמים בלי גט. וילדיה התקרבו לדת, ורוצים להנשא כדמו"י [כדת משה וישראל] אם נחמיר עליהם ונדחה אותם הם יחזרו לרפורמים, ויהי' זה בבחינת דחית אבן אחר הנופל.¹¹⁴

לדעת הרב גורן, פסיקה מחמירה עלולה להביא לכך שבני האישה ישובו לחיק הקהילה הרפורמית, שם יתחתנו ויולידו ממזרים נוספים. חשש זה סביר ביותר לאור העובדה שהאם כבר נקלטה בין הרפורמים. חומרתו של חשש זה מתעצמת עקב העובדה ש"ילדיה התקרבו לדת", שכן החמרת הפסיקה כמוה כהדחת הממזרים לחטא.

היתר זה, שנכתב בזמן שהרב גורן כיהן עדיין כרב ראשי לתל אביב וקודם שהתמנה רב ראשי לישראל, לא זכה לכל פרסום. עם זאת, בעיית הממזרות ופסולי החיתון זכתה לתהודה ציבורית רבה.¹¹⁵ כמה שבועות לאחר בחירת הרב גורן לתפקיד הרב הראשי לישראל פרסם השופט משה זילברג מאמר בעיתון פנים אל פנים, אשר בו קרא לרב גורן להתבסס על דברי הרב הרצוג ולבצע הפקעות קידושין במקרי ממזרות על פי היתר גט מהרש"ם. לדעת זילברג, אם יאות הרב גורן ללכת בדרך זו, "תהיה נתונה לו תודת כל העם".¹¹⁶ בהמשך דבריו טען זילברג שהחשש שהביע רבנו תם מפני האפשרות שהפקעת קידושין תביא לריבוי הניאוף אינו תקף בדור שקידש ממילא את המתירנות המינית, ועל כן יש לסמוך על הדעה המקלה ולהתיר את הממזרים:

113 רמ"א על שולחן ערוך, אבן העזר קלט, יד.

114 גורן, תוקפו, עמ' 7-8.

115 למעשה, היתר של הרב גורן בתחום הממזרות במקרה שנודע כ"פרשיית האח והאחות" הוא שתרים לבחירתו לתפקיד הרב הראשי, ובכך דנתי בהרחבה בפרק יא בעבודתי הולנדר, דיוקנו ההלכתי.

116 זילברג, באין כאחד, עמ' 250.

ואני שואל את עצמי: האמנם בדורנו זה, דור המתירנות המוסרית, בדור בו תרבות האנושות עשויה לשקוע בים של תאוות ויצרים, בעולם בו השם "ממזר" כמעט לתואר כבוד ייחשב, מפני שהוכיח, כביכול, כי אמו לגמרי השתחררה מכל "המגבלות הפרימיטיביות של מושגי הדת והתרבות", – האם בדור ובעולם שכזה לא היא הרבה יותר דתי ולאומי אם הרב גורן, כרב ראשי לישראל, ואחד מגדולי הלמדנים שלנו, יצטרף לפסק-דינו של הרב הרצוג [...] ולהביא על ידי כך ל"הפקעת קידושין" [...] ולטהר את כל הממזרים או את רוב רובם של הממזרים בישראל?¹¹⁷

זילברג לא יכול היה לדעת שהרב גורן כבר נקט דרך זו במקרה יחיד, וחשוב מכך, לא יכול היה לשער שהרב גורן אכן יאמץ דרך זו כהוראה כללית בעתיד. במכתב מיום ד' באייר תשל"ז, 22.4.1977, פנה הרב גורן אל דייני בתי הדין ואל מסדרי הגיטין בישראל. במכתב זה הסביר שעקב ריבוי המקרים שבהם נשים עזבו את בעליהן ללא קבלת גט המוכר מבחינה הלכתית ועברו לגור עם גברים זרים התרבו גם מקרי הממזרות. במקרים אלה, הנשים מגיעות עם בעליהן לבית הדין לאחר שכבר ילדו את הממזרים ומבקשות להסדיר את הגירושין כהלכה. הרב גורן הבהיר לדיינים שאם יסדרו גט רגיל, לממזרים לא תהיה עוד תקנה, אבל אם יקדימו לסידור הגט הרגיל את הפרוצדורה שחידש, יהיה בכך פתח להתיר את הממזרים לבוא בקהל:

נפשי בבקשתי היא שלא תנעלו דלת בפני בתי דין אחרים שיבואו לדון בכשרות הילדים לעתיד לבא, שלצערינו ובעונות הדור שרבו, רבים המה כיום המקרים בעולם היהודי שנשים שנישאו כדת משה וישראל, נפרדות מבעליהן בצורה אזורחית ומתחילות לחיות עם גבר אחר מבלי להזדקק לגט פיטורין כדמו"י [כדת משה וישראל]. ואם נתן להן ג"פ [גט פיטורין] לפי שטת המהרש"ם או לפי התיקון שלנו אולי יקומו בתי דין כשרים וטובים לכשיבואו הילדים להנשא, שיהיו מוכנים לסמוך על המהרש"ם ולהכשיר את הילדים לבוא בקהל אם אמם תתגרש על ידינו לפי שיטתו של המהרש"ם או בתוספת התיקון שהוספתי לשיטתו של המהרש"ם. אבל אם אמם תתגרש בג"פ רגיל תהי[ה] זו בכיה לדורי דורות.¹¹⁸

117 זילברג, שם, עמ' 251-252.

118 המכתב נמצא באוסף משפחת גורן, תיקייה: "מכתבים אל בתי הדין מסדרי הגיטין", עמ' 1.

כדי לבסס את תוקף ההיתר הזכיר שכבר נודעו מקרים שבהם פוסקי הלכה בני התקופה נזקקו להיתר המהרש"ם:

מן הראוי לציין שבידי תיק גירושין שערך אחד מבתי הדין המובהקים ביותר בת"א-יפו למקרה דומה למקרים הנ"ל, שסדר שני גיטי הפקעה לפי המהרש"ם כדי לטהר את הילדים. ולפי השמועה נהג גם הרב הראשי של ירושלים, הגאון ר' צבי פסח פרנק זצ"ל, לסדר גיטין על פי המהרש"ם, בשעת הדחק, כשאינן דרך אחרת לטהר את הילדים.¹¹⁹

לעומת הפסק המקורי, שבו חששו של הרב גורן היה מפני האפשרות שהחמרה בדין הילדים תגרור את עזיבתם את דרך ההלכה, במכתב זה כבר החיל את חידושו כחידוש כללי הנכון לכל מקרי הממזרות.

הרב גורן שב והציע את היתרו הגורף בכנס דיינים, וספג תגובות חריפות.¹²⁰ הרב עובדיה יוסף סיפר שהנהיג את היתר מהרש"ם במקרה שבו הנישואין הראשונים היו אזרחיים. לדבריו, ההצעה להנהיג שיטה זו בכל מקרה של ממזרות הועלתה בעבר ונדחתה על הסף. כהמשך לכך אמר: "גם הצעה לזרוק גט בתוך ד' אמות, אינו דבר חדש, ואין זה פשוט".¹²¹ הרב שמואל ברוך ורנר, ששימש אב בית דין בתל אביב, טען שיש לדחות את עמדת המהרש"ם. לדבריו: "השאלה היא אקטואלית בנוגע לשאלה חמורה מאד. ולכן אמרתי שזו לא שאלה של חומרא דרבנן, אלא שאלה של עריות. אני חושב שהמהרש"ם יחזיק טובה למי שיאמר שאין הלכה בזה כמותו, ובזה אנחנו נקדש שם שמים".¹²² גם הרב שלמה קרליץ קבע שאין לסמוך על דברי מהרש"ם למעשה, ובדבריו אף הדגיש "כי יש אחריות כאשר זה הלכה למעשה, הלכה למעשה זה דבר אחר לגמרי, כי אם צריכים לפסוק הלכה למעשה, חושבים הרבה איך לפסוק".¹²³ אחרון המגיבים לדברי הרב גורן היה הרב שמחה קוק, אשר הדגיש יותר מכול את הממד החברתי הטמון בפסיקה זו: "בתקופתנו להתיר ממזר פירושו להתיר זנות בפרהסייה. הממזרות זה החוט

119 שם, עמ' 2.

120 מילר כנס הדיינים, עמ' 41-47.

121 מילר, שם, עמ' 44.

122 מילר, שם, עמ' 45.

123 מילר, שם, עמ' 46.

האחרון שעדיין אוסר. לא צריכים לחשוב על התרת החוט הדק הזה, אשר מהווה מגבלה של קדושת ישראל בדור הזה".¹²⁴

מדברי הרבנים עולה התנגדות כפולה. ראשית, לדידם ישנן סברות דחוקות אשר אמנם ראויות להיאמר אבל בפועל אין לפסוק על פיהן, ובוודאי לא בדינים חמורים כדיני עריות. עם זאת, קשה להתעלם גם מהממד החברתי הטמון בדיון שלפנינו. הממזרות החמורה נתפסת כתריס בפני תרבות מינית הנחשבת קלוקלת, ובשל כך אין להנהיג הקלות הלכתיות.

אין סיבה להניח שהרב גורן חלק על טענות אלה. בדבריו התעמת עם קשיים העולים מדברי הפוסקים וגם הוא לא היה מוכן להסתמך על פתרונו של מהרש"ם בלי שסמך לו את פתרונו שלו. כמו כן אין סיבה לחשוב שהרב גורן לא היה שותף לחבריו בהערכת כוחה של הממזרות לאיים על הפריצות המינית ולמעטה. מדוע הגיע אפוא למסקנה הפוכה מזו של חבריו?

לדעתי, הבנה נכונה של עמדת הרב גורן צריכה להסתמך על הטענה שפסיקותיו בענייני ממזרים הושפעו במידה רבה מיחסו הכולל לבעיות דת ומדינה. לקראת סוף שנות השמונים הוא צוטט כאומר: "40 שנה הוצאתי את הערמונים מהאש, פתרתי את כל הבעיות של עגונות ופסולי חיתון וגיוור, ולא היו משברים על רקע דתי".¹²⁵ אני סבור שמלבד הדאגה לגורלם האישי של הממזרים חשש הרב גורן שריבוי במקרי הממזרות וההחמרה בדיניהם יביאו לחיכוך חריף בין הציבור הישראלי-חילוני לבין ההלכה, ובכך יונע תהליך שבסופו תופרד הדת מן המדינה וחזון המדינה המשיחית ייגנז. עקב חששו זה הוא ראה לנכון להקל בדינם של הממזרים ובכך לצמצם את החיכוך בין המחנות השונים בציבוריות הישראלית, מתוך תקווה שבכך יונחו היסודות לבניית גשר בין ההלכה לבין העם כולו.

תמורות בפסיקתו של הרב גורן בשאלת מעמדם ההלכתי של העולים מאתיופיה בראשית שנות השבעים התחיל בארץ לחץ להעלאת אנשי "ביתא ישראל", קבוצה יהודית באתיופיה, שיהדותה הוטלה בספק.¹²⁶ בינואר 1973 הגיש ד"ר יוסף ליטבק, איש משרד הקליטה, דוח שבו קבע שאנשי העדה אינם יהודים ולכן אין להחיל עליהם את

124 מילר, שם, עמ' 47.

125 לנדרס, אני מותקף, עמ' 5.

126 על הפוליטיקה הבין-לאומית שעמדה ברקע עליית יהודי אתיופיה ראו Bard, Politics, עמ' 22-1.

חוק השבות.¹²⁷ בין היתר צוין בדוח שעמדתה הרשמית של הרבנות היא שעל העולים מאתיופיה, "הפלשים", לעבור גיור כדי להיחשב יהודים.¹²⁸ כחודש לאחר מכן כתב הרב עובדיה יוסף, הרב הראשי הספרדי דאז, פסק הלכה שלפיו מוצא העדה בשבטי ישראל שגלו בימי בית המקדש הראשון. לפיכך הם נחשבים יהודים שאינם חייבים בגיור, חוק השבות חל עליהם ואף מוטלת חובה על מדינת ישראל להעלותם ארצה.¹²⁹ עם זאת, בפועל חייב הרב יוסף את העולים לעבור הליך של גיור, עקב הכבוד שרחש לחששו של הרב הרצוג מפני התערבות של גויים בעדה.¹³⁰

כעבור שנה וחצי כתב הרב גורן חוות דעת משלו, אשר בה קבע שיש לסייע לבני העדה בסיוע הומניטרי ושהמבקשים לעלות ארצה חייבים בגיור לחומרא.¹³¹ מבחינה מעשית, פסק הדין של שני הרבנים הראשיים היה אחיד: מדינת ישראל מחויבת לדאוג לשלומם של בני העדה, ובבואם ארצה עליהם לעבור גיור לחומרא.

כעשר שנים מאוחר יותר, לקראת "מבצע משה", אשר בו הועלו מאתיופיה אלפים מבני העדה, פרסמו הרבנים הראשיים דאז, הרב אברהם שפירא והרב מרדכי אליהו, פסק הלכה שלפיו בהליך הגיור לחומרא אין לחייב בהקזת דם מחודשת את מי שנימול באתיופיה, ואפשר להסתפק בטבילה.¹³² אולם גם להליך זה התנגדו רבים מהעולים, ואף עוררו מחאה ציבורית, ששיאה בהפגנה מתמשכת בהשתתפות חברי כנסת מול בית הרבנות הראשית.¹³³ כחלק מן השיח הציבורי בעניין פורסמו גם כמה מאמרי ביקורת הלכתיים שתקפו את עמדת הרבנות הראשית.¹³⁴

במבקרים את עמדת הרבנות הראשית היה גם הרב גורן. אף שבפסיקתו משנות השבעים הוא קבע שחובה להעביר את העולים הליך של גיור, בפסק של שנות השמונים

- 127 קטעים מממצאי הדוח פורסמו אצל הרב מנחם ולדמן, יהודי אתיופיה, עמ' 274-275.
- 128 ולדמן, יהודי אתיופיה, עמ' 283, ושם גם הפנה לתגובות שונות על החלטה זו (החלטת הרבנות מיום 5.11.1984). סקירה היסטורית של פסקים שונים ושל פעילויות רבנים בנוגע לאנשי "ביתא ישראל" ראו אצל הנ"ל, יהודי אתיופיה. לסקירה נוספת, המתרכזת בעמדותיה המשתנות של הרבנות הראשית ראו הנ"ל, הרבנות הראשית. חומר רב נאסף גם אצל קורינאלדי, יהדות אתיופיה, פרקים ח-יב, יד וחלק הנספחים.
- 129 ולדמן, לקט דעות, עמ' 42.
- 130 קורינאלדי, יהדות אתיופיה, עמ' 204, הערה 55 ולידה; ולדמן, יהודי אתיופיה, עמ' 276, וראו להלן.
- 131 קורינאלדי, יהדות אתיופיה, עמ' 204; ולדמן, יהודי אתיופיה, עמ' 276-277.
- 132 קורינאלדי, יהדות אתיופיה, עמ' 205, 217-219.
- 133 לסקירת ארועים אלה מנקודת מבט סוציולוגית ראו Kaplan, Beta Israel.
- 134 במבקרים את החלטת הרבנות באותה תקופה היה גם שופט בית המשפט העליון מנחם אלון. ראו Elon, Case Study. ראו גם קורינאלדי, יהדות אתיופיה, עמ' 220-225.

קבע שאין לחייבם בכל הליך הלכתי, אפילו לא בטבילה.¹³⁵ הרב גורן גם הסביר את טעם השינוי: לטענתו, הפסיקה בעניינם של בני העדה נסמכת על פסיקה קודמת של רבי דוד בן זמרה, חכם שפעל במצרים במאה השש עשרה, אשר דימה את בני העדה לקראים וקבע שאם מעטים מהם מצטרפים ליהדות הרבנית יש לגיירם, ואם רבים הם המצטרפים – אין צורך בכך.¹³⁶ ההחמרה בשנות השבעים נבעה מכך שמספר העולים היה קטן, ואילו במבצע משה, אשר בו עלו אלפי עולים בבת אחת, לפי שיטת הרדב"ז הם אינם חייבים בגיור.¹³⁷

טענה זו של הרב גורן ראויה לביקורת. בשנות השבעים עלו אלפי עולים, ואף אם הגיעו טיפין טיפין, ברור היה שמדובר בתנועה גדולה. מדברי רבי דוד בן זמרה שעליהם הסתמך הרב גורן משמע שמדובר ביחידים, ולא בתנועה גדולה המגיעה באטיות. לפיכך החלוקה הכמותית בין שנות השבעים לשנות השמונים נראית תמוהה.

בחינת הגרעין העיקרי של פסיקת הרב גורן מעוררת תמיהה גדולה עוד יותר: הדיון בדבר מוצאם של בני העדה, אשר היה אחד ממוקדי המחלוקת, כרוך בשאלת מהימנותה של אגדת אלדד הדני, שלפיה מוצא בני העדה הוא בשבט דן.¹³⁸ חיבור זה הוכר על ידי רב צמח גאון בסוף המאה התשיעית, ומאוחר יותר קיבל משנה תוקף על ידי רב נסים

135 גם הרב עובדיה יוסף פרסם הבהרה בנוגע לעמדתו, וגם הוא שינה את הוראתו המעשית. הרב יוסף הסביר שהגיור לחומרא שהונהג בשנות השבעים ובראשית שנות השמונים היה מחמת הרצון לא לשנות מפסיקתו של הרב הרצוג ומתוקף העובדה שהעולים הסכימו להליך הגיור לחומרא. לדעתו, מאחר שכמות העולים גדולה ויש בהם המביעים התנגדות לגיור לחומרא יש לנהוג כהלכה בלי לחוש לדעת הרב הרצוג, ולראות בבני העדה יהודים לכל דבר. ראו יוסף, יביע אומר, חלק ח, אבן העזר, סימן יא, דברים שנכתבו באותה תקופה.

136 גורן, תורת המדינה, עמ' 190-194. חששו של הרדב"ז היה שמכיוון שהם יהודים קידושיהם קידושין, אבל מכיוון שהם אינם מכירים את ההלכה הרבנית גיטיהם אינם כשרים, ולכן אסור לגרושותיהן להינשא שנית, ואם עשו כן, ילדיהן ממזרים. טעמו להקל הוא שיש להתייחס אליהם כאל פסולי עדות, ואם כן, גם קידושיהם אינם קידושין. את החשש מפני תקלות בדור שבו יצאו לגלות ביטל הרדב"ז כ"חשש רחוק" (שו"ת רדב"ז, חלק ד, סימן ריט, ד"ה "שוב מצאתי"; חלק ז, סימן ט, ד"ה "עוד יש"). דיון בעמדות הרדב"ז וחכמי זמנו ראו אצל קורניאלדי, יהדות אתיופיה, עמ' 117-128.

137 גורן, תורת המדינה, עמ' 195-198.

138 מדובר באגדות של התייר היהודי אלדד הדני בן המאה התשיעית, שהופצו בקרב יהודי בבל וצפון אפריקה. אלדד מספר שבזמן פילוג המלוכה בימי הבית הראשון עזב שבט דן את מקומו ונדד דרומה למצרים. לאחר מכן גלו לשם עוד שבטים מבני ישראל. לפי עדות זו, באפריקה ישנם יהודים רבים עוד מימי הבית הראשון.

גאון.¹³⁹ גם הסתמכותו של הרדב"ז על החיבור מלמדת על מעמדו בעיניו. אולם במאה התשע עשרה ערערו אנשי "חכמת ישראל", ובהם צבי גרץ, זכריה פרנקל ואחרים על מהימנות החיבור.¹⁴⁰

פוסקי ההלכה במאה העשרים נחלקו בשאלת ההסתמכות על עמדות החוקרים בנוגע לאגדות אלדד הדני. הרב הרצוג סבר שיש להסתמך על החוקרים הסוברים שמוצא בני העדה אינו בשבטים שגלו בימי הבית הראשון.¹⁴¹ עמדה דומה הביע גם הרב ולדינברג.¹⁴² הרב עובדיה יוסף, לעומתם, הביע עמדה ברורה שלפיה אין להתייחס לסברות החוקרים ושעל הדיון ההלכתי להתנהל על פי הנתונים וההנחות של הספרות הרבנית בלבד.¹⁴³ כמו כן, במאמר שנועד להבהיר את טעמי ההחמרה שנקטה הרבנות בשנות השמונים הסביר הרב הראשי האשכנזי, הרב אברהם שפירא, שאין לתת כל תוקף לדברי החוקרים.¹⁴⁴

כפי שכתב חבר מועצת הרבנות הראשית, הרב דוד שלוש, עמדתו של הרב גורן בנושא השתנתה מן הקצה אל הקצה מן הפסק המחמיר של שנות השבעים לפסק המקל של שנות השמונים.¹⁴⁵ בפסיקתו הראשונה התייחס הרב גורן לאגדות אלדד הדני, וכתב:

אין רב צמח גאון מוצא דופי בדבריו של אלדד הדני, אלא מאמת דבריו [...] והנה אע"פ שרבים מהגאונים והפוסקים אינם מטילים דופי בספוריו

- 139 היו גם חכמים שערערו על מהימנות אגדות אלו, ובהם ר' אברהם אבן עזרא. ראו אצל קורניאלדי, יהדות אתיופיה, עמ' 91, ובדברי הרב גורן עצמו, להלן ליד הערה 147.
- 140 סקירת דעות החוקרים בצירוף עמדה אישית נמצאות אצל קורניאלדי, יהדות אתיופיה, עמ' 91-94.
- 141 הרב הרצוג סבר שהחשבת בני העדה כמתגיירים מקלה את מצבם ההלכתי, משום שאם מתחילה היו גוים, יהדותם, וממילא גם ספק ממזרותם, תלויה בכך שהגיור – שעברו בשלב כלשהו בהיסטוריה – תקף מבחינה הלכתית. אבל אם אינו תקף, בוודאי אינם ממזרים, ולאחר גיור הלכתי יותרו לבוא בקהל ישראל. ראו ולדמן, יהודי אתיופיה, עמ' 324-325; הנ"ל, חילופי מכתבים, עמ' 122-123; קורניאלדי, יהדות אתיופיה, עמ' 242.
- 142 ולדינברג, ציץ אליעזר, חלק יב, סימן סו (יעוין גם שם, חלק יז, סימן מח, שבו פירט עוד בעניין זה). ראו גם קורניאלדי, יהדות אתיופיה, עמ' 205-206.
- 143 יוסף, יביע אומר, חלק ח, אבן העזר, סימן יא. עוד על עמדת הרב יוסף בסוגיה ראו אצל בנימין לאו, ממרן, עמ' 138-139.
- 144 אברהם שפירא, הטפת, עמ' לט.
- 145 שלוש, נידחי ישראל, עמ' 103. תודה לחברי יצחק אבי רונס על שהפנה את תשומת לבי לדברי הרב שלוש.

ובהלכותיו של אלדד הדני, כגון רש"י [...] הראב"ד [...] וכן הרמב"ם [...] הרי ר' אברהם אבן עזרא כפר בספוריו [...] וכן כפר בו המהר"ם מרוטנבורג.

[...] כיום דעת רוב החוקרים שכל דבריו של אלדד הדני הם בדיות ללא יסוד של אמת. בניגוד לדעה המיחסת את הפלאשים לשבטי ישראל שגלו בימי הבית השני, הרי יוסף הלוי שביקר אותם בשנת 1868 שולל את יהדותם של הפלאשים.¹⁴⁶

נגד הגאונים שציידו באמיתות האגדות הציב הרב גורן את רבי אברהם אבן עזרא ואת המהר"ם מרוטנבורג, ולא לה צירף את דעת חוקרי העת החדשה. מסקנתו הייתה שאין לקבל את אגדת אלדד הדני על אף התוקף אשר לה זכתה מחכמי הלכה חשובים. לעומת זאת, בפסיקתו המאוחרת, יחסו של הרב גורן לאגדות אלדד הדני שונה בתכלית. אל מול פסיקתו הראשונה, אשר בה אימץ את עמדת החוקרים, ניצבת פסיקתו השנייה, אשר בה דחה את ביקורתם והסתמך על אגדות אלדד הדני. הרב גורן נימק את ההסתמכות על החיבור בכך שהוא התקבל על ידי רב ניסים גאון וזכה למשנה תוקף מחיבורי הרמב"ם ואחרים. דברי האבן עזרא והמהר"ם מרוטנבורג, ששללו את מהימנותו, נעדרים לגמרי מפסיקה זו.

נראה שיש להסביר את השוני במגמת הפסיקה של הרב גורן בכך שבשנות השבעים לא הופעל כל לחץ ציבורי על פסיקתו, ואילו בשנות השמונים הפסיקה עמדה תחת עדשת התקשורת הציבורית ועינם הפקוחה של הפוליטיקאים. תחושתו של הרב גורן הייתה שהרבנים הראשיים משחקים לידיהם של הפועלים להפרדת הדת מן המדינה, ובשל כך נחלץ להגן על מעמד הדת בציבוריות הישראלית באמצעות פרסום פסק מקל שיתקבל בברכה.

לסיום העיון בהלכות המדינה אבקש להעיר עוד הערה אחת: בחירתו של הרב גורן לרצות את הציבור החילוני באה על חשבון מעמדו בקרב הציבור החרדי, ואפילו בקרב חלק מן הציבור הציוני-דתי. דומני שבבחירתו זו יש ביטוי לעמדה הקלסית של הציונות הדתית, שלפיה יש להקריב קרבנות למען השותפות עם הציבור שאינו שומר תורה ומצוות בקידום הפרויקט הציוני.

סיכום

במאמר זה הצבעתי על ביטויים שונים של תפיסת עולמו של הרב גורן על פעילותו כפוסק הלכה.

הרב גורן אחז בגישה ציונית-משיחית שאינה מסתפקת בהערכה להצלחה הראלית של התנועה הציונית אלא רואה במדינה הציונית ישות מדינית שבכוחה להיות ממלכת משיחם של ישראל. הקמת המדינה והשגת הריבונות היהודית, בצירוף לקיבוץ הגלויות, הם צעדים משמעותיים לקראת הגאולה השלמה, התלויה באימוץ ההלכה לחוק המדינה. לטעמו, כפייה דתית באמצעות חקיקה אינה ראויה, וסופה שתביא לשנאת הדת. הדרך הרצויה היא זו אשר תחדיר בלב היהודים את הכבוד ואת האהבה לדת ולהלכה, בתקווה שאזרחי המדינה הדמוקרטית יקבלו על עצמם מרצון חקיקה ברוח ההלכה.

גישה זו של הרב גורן השפיעה רבות על פסיקתו בעניינים ציבוריים. בפסקיו בענייני תפילה ביטא את שמחתו ואת ביטחונו במדינת ישראל כשלב בדרך לגאולה השלמה; בפסיקתו בענייני צבא הדגיש שהיתר הלחימה בשבת אינו נובע מההיתר הרגיל של "פיקוח נפש" אלא מהלכה המיוחדת לצבא, ובכך נתן ביטוי לגישה שלפיה עם חידושו של הצבא התעוררו מחדש דינים שכבר נשכחו. יתר על כן, בפסיקתו לחיילים הוא ביקש לשמר את זהותם הדתית. בשל כך התיר פעולות הנחשבות בדרך כלל אסורות, ובכך הקטין את תחושת הצער והמחיר על היותם שומרי מצוות. כמו כן הוא תר אחר דרכים שיאפשרו לחיילים לקיים מצוות בצבא גם אם מעיקר הדין הם פטורים מלקיימן. פסיקות אלה נועדו להביא לכך שבחיי החול לא יחושו החיילים שהם מפסידים, וגם בכל הנוגע לקיום המצוות לא יחושו פחותים מאחיהם שבאזרחות. גם הפסיקה בענייני דת ומדינה מגלמת את ראיית הַישות המדינית החדשה כגורם משמעותי המצדיק פסיקה חדשנית לצד בקשת קירוב בין דרישות ההלכה לנמעני הפסיקה. גם כאן גילה הרב גורן ערנות לדעת הקהל, והציע פסיקה שתיחשב סבירה ומקובלת בקרב הציבור הישראלי החילוני.

לסיום, בחינת טיעוניו ושיקוליו של הרב גורן בפסקיו מעמידה על כך שלא רק בחירת הנושאים שבהם דן והערכת המציאות שלו הושפעו מהשקפת עולמו אלא שזו השפיעה על הלך מחשבתו ברבדים סמויים יותר. בחירת המקורות הראויים לדיון, הפרשנות שהוענקה להם וההכרעה בין המקורות השונים, כל אלה מביעות את שאיפתו לקרב בין הציבור הישראלי להלכה היהודית בהתאם לגישתו הציונית-משיחית, הרואה את מדינת ישראל הממשית כבעלת פוטנציאל להיות המסד להתגשמות חזון הגאולה.

תוכן העניינים

11	מבוא
	שער ראשון – רגישות ההלכה לשינויי הזמן ולתמורות ערכיות
17	פסיקה ממלכתית-מודרנית יהודה ברנדס
45	פסיקה בת זמננו לאור גישות עתיקות בעניינה של תורה שבעל פה, או: נקודות ארכימדיות וחללים בהלכה ברכיהו ליפשיץ
64	חידוש ההלכה כהלכה ציונית יעקב מדן
69	ההלכה הציונית ואתגר הליברליזם אבי שגיא
111	הלכה ציונית: המרחק בין החזון למציאות ידידיה צ' שטרן
137	דילמות ההלכה הציונית יאיר שלג
	שער שני – סוגיות של "הלכה ציונית"
153	הציונות הדתית וההלכה יעקב אריאל

186	המלחמה בהלכה בת זמננו: וריאציות של דפוסים אנליטיים סטיוארט א' כהן
221	חובת הגיוס לצה"ל שלמה אבינר
235	ריבונות לאומית, זהות יהודית ו"לשם שמים": השפעת ההתאזרחות בישראל על פסיקות הלכתיות בענייני גיור דוד אלנסון ודניאל גורדיס
249	גיור והלכה ציונית אריאל פיקאר
276	מעמדם של בתי המשפט בישראל: הלכה, אידאולוגיה ומציאות חיים שפירא
312	הפסיקה הציונית בנוגע לנוכרים במדינת ישראל אליעזר חדד
345	הציונות הדתית והשמיטה זאב וייטמן
370	השָׁכָת במדינה יהודית עצמאית ישראל רוזן
394	עקרונות לניהול משא ומתן לפדיון שבויים במשפט העברי מיכאל ויגודה
415	סל התרופות במדינה יהודית יובל שרלו
441	"הלכה ציונית" בסוגיית שלל מלחמה יוסף אחיטוב

- ערעורים והרהורים על פרדיגמת "תינוק שנשבה":
רבני הציונות הדתית ומציאות החיים במדינת ישראל
יצחק הרשקוביץ
466
- מי כאן הציוני? "הלכה ציונית" ושאלת השטחים
קלמן נוימן
496
- השיח ההלכתי מבית מדרשו של הרב קוק בנוגע לדמוקרטיה, ומקורותיו
שלמה פיישר
510
- שער שלישי – פוסקים והוגים של "הלכה ציונית"
- פסיקה ציונית בהגותו ההלכתית של הרב חיים הירשנזון
דוד זוהר
543
- תורת אחדות ההפכים והתורה האותנטית:
הלכה ציונית לאור משנות הרב קוק והרב ברקוביץ
אבינועם רוזנק
566
- לאומיות והלכה: עיון ביצירתו של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל
צבי זוהר
599
- הלכה ציונית בפסיקתו של הרב הרצוג
חיים בורגנסקי
625
- מחויבות הלכתית אורתודוקסית ואתגר הריבונות היהודית:
פולמוס ליבוביץ-נריה בראשית שנות החמישים
אשר כהן
649
- הלכה ציונית-משיחית:
הגותו הציונית-משיחית של הרב שלמה גורן והשפעותיה
על פסיקותיו ההלכתיות
אביעד יחיאל הולנדר
661

702	היחס לציונות והשלכותיו ההלכתיות בכתבי הרב עובדיה יוסף בנימין לאו
729	אידאולוגיה ציונית דתית והלכות מדינה במשנתו של הרב שאול ישראלי יצחק א' רונס
749	"לחלום את החלום הבלתי אפשרי": פסיקה ציונית, מדיניות הלכה והלכה מדינית חיים א' וקסמן
775	הרהורים על תפיסת ההלכה של ביאליק שי זרחי
797	מקורות
870	המשתתפים באסופה
874	מפתח אישים ועניינים
iii	Table of Contents
vii	Introduction
xii	Contributors

הלכה ציונית

המשמעויות ההלכתיות של
הריבונות היהודית

עורכים:

ידידיה צ' שטרן | יאיר שלג

המכון הישראלי
לדמוקרטיה